

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

בין תורה לדרך ארץ

**כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית
ולאן מועדות פניה**

אנשיל פפר

מאי 2007

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

The Origins and Future Course of the National-Haredi Public

Anshel Pfeffer

עורכת אחראית: שונמית קרין

עריכת לשון: רות סובל

הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/26

ISSN 0792-6251

© 2007 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ

רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 02-5666243 פקס: 02-5666252

office@fips.org.il

www.fips.org.il

על המחבר

אנשיל פפר הוא הפרשן הבכיר של הג'רוזלם פוסט. בעבר סיקר את תחום הדתות בהארץ ובכל העיר. ב-2004 פרסם יחד עם ניצן חן את "מרן" – הביוגרפיה של הרב עובדיה יוסף.

על המחקר

הקהילה החרדית-לאומית הפכה בשני העשורים האחרונים לזרם מרכזי בתוך הציבור הדתי בישראל. לאחרונה מזוהה הזרם החרד"לי עם מגמות של הקצנה פוליטית ימנית ומאזכר תכופות בעיתונות הכללית. למרות זאת, טרם זכה להגדרה או לאבחון מעמיק של מאפייניו התרבותיים, החברתיים והרוחניים.

מחקר זה הוא ניסיון ראשון מסוגו להגדיר את מאפייני הזרם הזה, לציין אבני דרך בהתפתחותו ולתאר את האופן שבו השפיע על הציבור הדתי ואת יחסיו עם החברה הישראלית הכללית. המחקר מנתח את השינויים שעברו על הציבור הדתי וגרמו לצמיחתה של הקהילה החרדית-לאומית, ומנסה לצפות לאן פניה של זו בעתיד.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (יו"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, עמית-מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב.

פרסומים בנושא יחסי דת חברה ומדינה

- שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
- אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
- שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
- בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
- יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
- ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
- שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
- שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות, 1999
- שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, 1999
- אמנון דה-הרטוך, תמיכת המדינה במוסדות ציבור – חקיקה מול מציאות, 1999
- עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
- שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
- לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
- שלמה חסון, יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל, 2002
- נרי הורוביץ, 'יהודים העיירה בוערת' – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002
- יוחאי חקק, מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים, 2003
- יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, 2003
- יוחאי חקק, בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע, 2004
- יעקב לופו, האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?, 2004
- יוחאי חקק, רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות, 2005
- זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גודד הנח"ל החרדי, סיכונים וסיכויים, 2005
- אהבה (לורה) זרמבסקי, היבטים של המתח הדתי-חילוני בישראל, 2005
- עמירם גונן, בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון, 2005
- בצלאל כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים, 2005
- יעקב לופו, ההתנגדות החרדית לישיבות תיכוניות חרדיות, 2007
- אנשיל פפר, בין תורה לדרך ארץ: כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית ולאן מועדות פניה, 2007

תוכן העניינים

7	הקדמה
8	מבוא
8	שורשיה ההיסטוריים של החרדיות הלאומית
9	שלושה סוגי חרד"ל
11	ההתחזקות הדתית
11	"כינור שני" של עולם התורה
12	הישיבות הציוניות שואפות לגדולה
14	השפעת הישיבות על הציבור הדתי
15	השפעת הישיבות על מערכת החינוך הדתי
16	מהפכה גם בלימוד תורה לנשים
17	השפעת הישיבות על חיי המשפחה
18	הסתגרות בתוך הסביבה הדתית
19	הקהילה החרדית-לאומית נוצרת
21	התרבות החרדית-הלאומית
22	קולנוע, שירה, ספרות ותאטרון חרדיים-לאומיים
23	השפעות רוחניות
25	החזרה אל הטבע
25	תקשורת חרדית לאומית
26	ביטוי אישי כמקור לחיכוך עם הרבנים
28	החרדים-לאומיים בזירה הפוליטית
29	ראשית תנועת ארץ ישראל השלמה וגוש אמונים
30	התנגשות עם הממשלה והממסד
30	המחתרת החרדית לאומית
30	ההזדהות עם צה"ל
31	שקיעת המפלגות הדתיות הוותיקות
32	תהליך אוסלו ותחילת תהליך הניכור מהמדינה
33	הטראומה הראשונה – טבח מערת המכפלה
34	הטראומה השנייה – רצח רבין
35	התנתקות הדרגתית מהמדינה
36	הקמת המאחזים
37	העמקת הקרע עם המדינה
38	ההתנתקות מגוש קטיף ומהמדינה
39	דילמת סירוב הפקודה
40	ההתנתקות חושפת סדקים בקרב החרדים-לאומיים

42	החרדים-לאומיים – מגמות וכיוונים בעתיד
42	ההכרעה בין שני הצדדים
42	התנגדות לחרדים-לאומיים בתוך הציבור הדתי
43	ההתחברות לחרדים
43	מוקדים של מתח פנימי
45	החברה הישראלית מול החרדים-לאומיים
45	התמודדות הציבור הדתי עם החרדים-לאומיים
46	מאבק השליטה על הממסד הדתי
46	עתיד המפלגות הדתיות
47	הדילמה של הרבנים
48	האתגר שבפני המדינה
48	הפיצול בהנהגת המתנחלים
49	הסכמה על יחסי דת ומדינה
49	החרדים-לאומיים בנסיגה הבאה
50	עסקת חבילה עם החרדים-לאומיים
51	מקורות

הקדמה

החלוקה הקלסית של החברה היהודית בישראל לחילונים, דתיים וחרדים כבר אינה מדויקת וחדה כשהייתה. כיום יש שפע של גוני ביניים: מסורתיים, דתיים-לייט, רפורמים, קונסרבטיבים, חרדים-ספרדים ועוד. אבל אף אחד מתתי-הזרמים האלה לא התגבש לקהילה נפרדת ומוצהרת.

בשנים האחרונות נדמה שהזרם המתקרא חרדי-לאומי הולך והופך לקבוצה העומדת בפני עצמה. התהליך עדיין בהתהוותו, אבל יש כבר סימנים ברורים לכך שהקבוצה מתפצלת מהציבור הדתי-לאומי שבתוכו צמחה. מוקדם עדיין לצפות כיצד יסתיים התהליך, אבל כבר ניתן לעמוד על מאפיינים יחודיים של הקהילה הזאת.

המאבק על עתיד מפעל ההתיישבות ביהודה, שומרון וחבל עזה הוא שהוציא את סוגיית ההתיישבות לחרדים-לאומיים מתוך המסגרת של הציבור הדתי והביא אותה לידי ביטוי מובהק בתחום הפוליטי. אבל התופעה החרדית-לאומית חורגת הרבה מעבר לזירה הפוליטית. שורשיה ומאפייניה הם דתיים ותרבותיים.

המסמך הזה מנסה להגדיר מי הם החרדים-לאומיים, כיצד צמחו כזרם נפרד בתוך החברה הדתית, מהי האידאולוגיה הייחודית שלהם, לאן הם חותרים וכיצד צריכה להתמודד אתם החברה הישראלית הכללית.

שורשיה ההיסטוריים של החרדיות הלאומית

הזרם החרדי-לאומי בציבור הדתי הוא לכאורה התפתחות חדשה יחסית, בת עשור וחצי. עצם המושג זכה לתפוצה רק בשנים האחרונות. אבל גרעין התופעה קיים כבר משחר ימי הציונות: שאיפה לחיי הגשמה והתיישבות בארץ ישראל תוך הקפדה אדוקה במצוות. הנטייה הזאת בלטה על רקע הדימוי שנוצר לאנשי תנועת המזרחי הציונים-דתיים, כמי שמקלים ומתפשרים בשמירת ההלכה. בכל תולדות תנועת המזרחי היו בתוכה אישים שקראו להתרחק מהציונות החילונית ולהתנהג כחרדים בכל עניין הקשור לפולחן ולמסורת. זרם מקביל למזרחי צמח גם בתוך אגודת ישראל החרדית. הייתה זאת תנועת פועלי אגודת ישראל (פא"י), שהוקמה כבר ב-1922 ושיקפה עמדה המעדיפה שיתוף פעולה עם הציונות בתהליך בניית הארץ. במשך שמונה עשורים היא התקיימה במתח מתמיד עם התנועה האם עד שחבריה נטמעו במפלגות דתיות וחרדיות אחרות. אבל לפני היעלמותה הספיקה פא"י להמציא את המושג "חרדי-לאומי", כשתואר זה צורף לראשונה לשמה של תנועת הנוער שלה – "עזרא" – באמצע שנות ה-80.

לזרם החרדי-לאומי אין כיום תנועה פוליטית מובהקת משל עצמו, אבל התפיסה הדוגלת בדבקות חרדית, בשמירת מצוות ובלאומיות ישראלית מוצאת את ביטויה הפוליטי-ממסדי בקרב קבוצות וסיעות בתוך "המפד"ל", ב"איחוד הלאומי", בקצוות הולכים ומתרחבים של "אגודת ישראל", במובלעות בתוך "ש"ס" ואפילו ב"ליכוד".

הממסד שלהם אינו מתקיים במפלגות, אלא בישיבות. בישיבת "מרכז הרב" ובנותיה, בישיבות "הר המור", "שבי חברון", "בית אל" ובעוד שורה של כוללים, מדרשות לבנות ובתי ספר המסונפים אליהן. האידאולוגיה צומחת סביב דמויות כריזמטיות של רבנים,

כמו הרב אברהם שפירא, זלמן מלמד, צבי טאו, שמואל טל, אליקים לבנון, דוד דודקביץ ועוד.¹

חלק מהחרדים-לאומיים (שלהלן ייקראו חרד"לים) ניתקו עצמם מהמסגרת הממלכתית הישראלית וכביטוי של מיאוס במוסדות המדינה ובמערכת הפוליטית הם מסרבים להשתתף בבחירות ומצהירים אמונים לערכים לאומיים ודתיים "נצחיים" ו"עליונים" יותר. בשונה מאנשי העדה החרדית ונטורי קרתא הנוקטים גישה זאת מתוך אמונה שאסור לעם היהודי לחדש את ריבונותו בארץ ישראל עד ביאת המשיח, אותם החרד"לים שנוהגים כמותם אינם כופרים עקרונית בריבונותו של מוסד ממלכתי בישראל, אלא סבורים שמדינת ישראל בצורתה הנוכחית סיימה את תפקידה ודווקא היא זאת שפוגעת כעת בריבונות היהודית, ועל כן יש לייסד תנועה חדשה שתממש את החזון.

שלושה סוגי חרד"ל

השפעת האידאולוגיה החרדית-לאומית חורגת הרבה מעבר לזירה הפוליטית. היא קודם כול תופעה חברתית, עם השפעה עמוקה על תחומים רבים: העולם התורני, מערכת החינוך הדתי, תנועת ההתיישבות בי"ש"ע, מבנה המשפחה, יחסי הורים וילדים, תפקידי הנשים והרבנים והתרבות הישראלית.

ניתן לחלק את הקהילה החרד"לית לשלושה תתי-זרמים או קבוצות השפעה. בחלקן הגדול אלה קבוצות חופפות, על חבריהן ושאיפותיהן, אבל יש גם מי ששייך באופן מובהק רק לאחד או לשניים מהזרמים ומבודד מהאחרים. בחלק מנושאי המחלוקת הניגודים הם עמוקים.

באופן כללי אפשר לאפיין את שלושת הכיוונים החרד"ליים כך:

התחזקות דתית: המניע העיקרי של התופעה. גידול משמעותי במספר הישיבות הציוניות ותלמידיהן, התעצמות ברצינות הלימוד וברמת ההקפדה על מצוות, וכן שימת יתר-דגש על לימוד תורה בקרב נשים. המהפכה בעולם הישיבות של הציבור הדתי תרמה תרומה מכרעת להיווצרותה של הקהילה החרד"לית.

¹ יאיר שלג, **הדתיים החדשים**, עמ' 25-53, הוצאת כתר, 2000.

יצירת תרבות ייחודית: בשנים האחרונות התהווה זרם של אמנים ויוצרים השואפים ליצור תרבות שבעיניהם היא יהודית, ישראלית, ללא נגיעות "פסולות" או "טמאות" של תרבות הגויים, ומשחררת מהשפעות חילוניות. היצירה הזאת מספקת עולם תרבותי ונרטיב חלופי לקהילה החרד"לית. לא תמיד חיה קבוצת האמנים הזאת בשלום עם הדרישות הדתיות של הקהילה החרד"לית.

הקצנה פוליטית: עם השנים נוצרה זהות כמעט מוחלטת בין הזרם הימני-קיצוני בפוליטיקה הישראלית לבין החברה החרד"לית. זיקה זאת באה לידי ביטוי בולט במיוחד במאבק נגד ההתנתקות, כשהרבנים החרדים-לאומיים הפכו גם למנהיגי המאבק. בקצוות הרדיקליים יותר הביא הקשר הזה לניתוק כמעט מוחלט מהמערכת הממלכתית ולעוינות גלויה כלפי רשויות המדינה. חלקים אחרים של הקהילה החרדית-לאומית, אלה הדוגלים ב"ממלכתיות", מתנגדים נחרצות לנטיות אלה.

ההתחזקות הדתית

”כינור שני” של עולם התורה

במקורה לא הייתה התפיסה החרד² לית בעלת מאפיינים פוליטיים ומדיניים. היא התחילה כתופעה דתית וצמחה בחלק מהישיבות הציוניות, בעיקר בישיבת ”מרכז הרב” ובנותיה, מתוך ההכרה שבמשך שנים רבות הרשו לעצמן ישיבות ההסדר והישיבות הגבוהות של הציבור הדתי-לאומי לשמש כ”כינור שני” של עולם התורה. את קבוצת העילית היו הישיבות החרדיות, בעיקר אלה של הזרם הליטאי, שהיו כתובת כמעט בלעדית עבור מי שהחליטו להקדיש את חייהם ללימוד ויצירה תורניים ולהגיע לדרגה אמתית של ”גדול בתורה”. הישיבות הציוניות, ובמרכזן ישיבות ההסדר, עסקו בעיקר בהשלמת השכלתם התורנית של ”בעלי בתים” לעתיד.²

תקופת הלימודים התקנית של תלמיד ישיבת הסדר – חמש שנים שבהן כשנה וחצי של שירות צבאי – נתפסה כפשרה, כפרק זמן שאינו מספיק להכשרת אדם כדי שיהיה בעל שיעור קומה תורני. עיקר ייעודן של ישיבות ההסדר, לפחות למעשה, גם אם לא להלכה, היה הכנת הבוגרים לחיים בחברה החילונית וצידום בכלים תורניים והלכתיים שיאפשרו להם לנהל אורח חיים דתי תוך עיסוק במקצועות הכלליים שיבחרו בס. התפיסה הרווחת בקרב התלמידים, גם אם הרבנים הסתייגו ממנה, הייתה שמדובר בשאיפה לבינוניות תורנית ובהתפשרות בקיום מצוות, ושסביבה כזאת ממילא אינה יכולה לשמש בית גידול למי שמכוון את עצמו לגדולה בתורה ולתפקידי רבנות בכירים.

עד תחילת שנות ה-80, הישיבה הציונית היחידה שאפשרה לבוגרי החינוך הממלכתי-דתי ללמוד באווירה המזכירה במשהו את הישיבות החרדיות הגדולות הייתה ”מרכז הרב”, מיסודו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק ובראשות בנו הרב צבי יהודה קוק. (היו גם

² הרב ד”ר אהרן ליכטנשטיין, ”זאת תורת ההסדר”, תחומין ז’, תשמ”ו.

ישיבות הסדר כמו "כרם" ביבנה, שבה ניסו ראשי הישיבה שבאו מהמגזר החרדי להשליט אווירה דומה, אבל על פי רוב הם נכשלו בכך. ב"מרכז הרב" יכלו התלמידים לדחות את גיוסם לצה"ל גם לתקופה של עשר שנים ויותר, עד שירגישו די חזקים רוחנית כדי לצאת לשירות, שבשלב זה, בהיותם בדרך כלל נשואים ואבות לילדים, היה מקוצר מאוד.

אבל "מרכז הרב" הייתה רק ישיבה אחת, והתפיסות הייחודיות שלה לא התאימו לכל צעיר שחיפש ישיבה שתאפשר לו ללמוד ללא לחצים של צבא ופרנסה. לכן, במשך עשרות שנים, רבים מהבוגרים המצטיינים של הישיבות התיכוניות הציוניות היו חוצים את הקווים אל הישיבות החרדיות, שהצטיירו כמספקות אתגר תורני משמעותי הרבה יותר.³

לבינוניות הזאת של הישיבות הציוניות הייתה תוצאה נוספת: מחסור במועמדים לתפקידים רבניים בכל הרמות של מערכות החינוך הדתיות-ציוניות, בממסד הרבני ובמערכת הממלכתית. על כן, חלק גדול מהר"מים (רבנים מחנכים) שלימדו בישיבות התיכוניות היו בוגרי הישיבות החרדיות, שכבר אז ייצרו הרבה יותר רבנים מכפי יכולתה של המערכת החרדית להעסיק.⁴

הישיבות החרדיות היוקרתיות הלא-ציוניות גם סיפקו את מרבית ממלאי המשרות של רבנים ודיינים רשמיים מטעם המדינה, וכן בממסד הרבני הרשמי, ממשגיחי כשרות, רבני שכונות, דרך רבני ערים ועד לרבנים הראשיים לישראל. הם היוו גם את הרוב הגדול של היושבים בדין במערכת בתי הדין הרבניים.

הישיבות הציוניות שואפות לגדולה

לא ניתן להצביע על החלטה מכוונת של רבנים בקהילת הציונות הדתית לשדרג את הישיבות הציוניות מתוך שאיפה להתחרות בחרדים, להציע לצעירים דתיים הזדמנות אמיתית להפוך לגדולים בתורה ולייצר בוגרים שיוכלו להתמודד כשווים בין שווים על כל משרה רבנית בכירה. הדבר קרה כתוצאה מתמשכת של תהליכים פנימיים וחיצוניים שגרמו לשינוי מעמיק בתוך החברה הדתית. אבל אין ספק שבנקודת זמן מסוימת

³ הרב דניאל שילה, "המזרחי ו'עולם הישיבות'", בתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**, הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה, תשמ"ט.

⁴ הרב דניאל שילה, "ציונות שבויה", בתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**, הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה, תשמ"ט.

בתחילת שנות ה-90 הפך העניין למגמה מוצהרת של ראשי הישיבות, הר"מים ושכבת התלמידים הבוגרת בישיבות הציוניות.

מדובר בצד פחות מוכר של שאיפות ההנהגה הלאומיות של הציבור הציוני-דתי. עד היום, מה שזכה לפרסום רב היה ההתיישבות החלוצית המחודשת בחבלי הארץ הנתונים במחלוקת – יהודה ושומרון, חצי-האי סיני וחבל עזה ורמת הגולן – שהחלה לאחר מלחמת ששת הימים והתגברה מאוד מאז אמצע שנות ה-70, במסגרת גוש אמונים. תחילתה של השאיפה ליישוב ארץ ישראל השלמה לא הייתה דתית דווקא, אבל עד מהרה (ולמרות שהיו גם דתיים שהתנגדו למהלך), נוצרה זהות כמעט מוחלטת בין הקהילה הדתית, ובה גם המתגוררים בתחום הקו הירוק, לבין מפעל ההתיישבות בי"ש"ע. וכבר נמשלו די משלים על הדתיים שאיחרו את הרכבת החלוצית הראשונה בימי טרום המדינה, ועכשיו השתלטו על הקטר והם מובילים את ישראל, לעתים למרות רצונה, אל מרחבים חדשים.

השאיפה השנייה להובלה לאומית שזכתה לפרסום, הייתה החלפתם של בני הקיבוצים ככוח המוביל בשורות הקצונה של צה"ל, עם דגש על היחידות הקרביות המובחרות. המגמה הזאת באה לידי ביטוי, החל מסוף שנות ה-80, במוטיבציה גבוהה מבעבר של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי להתקבל ליחידות העילית ולהתקדם בן דרגי פיקוד וקצונה. הם קיבלו גיבוי מערכתי מהמכונות – מסגרות דמויות-ישיבה שלומדים בן שנה או שנתיים לפני הגיוס. המטרה הייתה להכין אותם היטב לקראת קשיי ההתמודדות של צעיר דתי במערכת הצבאית, כשבניגוד לחייל ישיבות ההסדר הוא אינו עתיד להיות מוקף בצעירים דתיים כמוהו. העובדה שרבנים בכירים תמכו במכונות האלה ושגם בישיבות ההסדר אפשרו לתלמידים רבים מבעבר לצאת לקורסי הקצינים, ביטאה הכרה ממסדית בחשיבות האידאולוגית שהרבנים ויתר מנהיגי הציונות הדתית ראו בתפיסת מקום מרכזי בהנהגת הצבא, מוסד שלפני כן היה חילוני לחלוטין.

השאיפה לגדולה בתורה התפתחה במקביל להשתלבות בפיקוד הצבאי, אבל זכתה להרבה פחות חשיפה מכיוון שבניגוד להתנחלויות ולקצונה, היה מדובר בניסיון לחדור למעוז סגור שאינו מוכר לציבור הכללי ולתקשורת. השלכות ניסיון של הישיבות הציוניות להתחרות בעולם התורה החרדי לא באו לידי ביטוי בזירה המרכזית של הציבוריות הישראלית. מטבע הדברים זהו תהליך שמבשיל לאט ובניגוד לעלייה על הקרקע של כך וכך יישובים או למספר מרשים של בוגרי זרם חינוכי מסוים העומדים על מגרש המסדרים של בה"ד 1, קשה מאוד לכמת אותו.

אבל יש לא מעט סימנים שעליהם ניתן לעמוד. הסימן הראשון והמובהק ביותר הוא התפוצצות האוכלוסייה בעולם הישיבות הציוני. עד תחילת שנות ה-80 היו רק כעשר

ישיבות הסדר ועוד קומץ ישיבות גבוהות. במרוצת שני העשורים הבאים גדל מספר ישיבות ההסדר והישיבות הגבוהות הציוניות פי ארבעה, והמספר הכולל של בוגרי התיכון הדתיים שהמשיכו ללימודים תורניים גבוהים בסוף התיכון גדל פי שניים.

בה-בעת התמנו מספר קטן של בוגרי ישיבות הסדר, בעיקר בוגרי הכולל בפסגות, לתפקידי דיינות, ובכך יצרו מסלול חדש להצטיינות תורנית.

השינוי היה לא רק במספר הישיבות והתלמידים. משך השהייה של התלמידים בישיבות גם הוא התארך. אם לפני עשרים שנה, כמעט כל מי שסיימו את השנה החמישית בישיבת הסדר יצאו לחיי עבודה או אקדמיה, כיום עשרות אחוזים, לעתים רוב השנתון, נשארים לשנה שישית ושביעית של לימוד, ויש שנשארים אף יותר. לא רק שיש עידוד להישארות מצד הרבנים, גם הורחבה מאוד התשתית הלימודית של השיעורים ונפתח מסלול של לימודים תורניים מתקדמים הכולל, בין השאר, לימודי הסמכה לרבנות. במרבית הישיבות פותחה גם התשתית הפיזית ונבנו דירות לתלמידים נשואים עם ילדים, וכן מוענקות מלגות ומסופקות עבודות חלקיות המסייעות להם להתפרנס. מעל הכול, האווירה הלימודית אינה בנויה עוד סביב תכנית של חמש שנים; יש הרגשה שלימוד תורה לשמה יכול להיות לשנים ארוכות, אפילו לכל החיים.

עקרון הלימוד "לשמה" וסגירת הישיבה מפני השפעות זרות הפכו חזקים כל כך, שב-1997, השמירה עליהם היוותה עילה לפיצול ישיבת "מרכז הרב". קבוצה של רבנים ותלמידים בהנהגת הרב צבי טאו פרשה מהישיבה והקימה את ישיבת "הר המור" כתגובה על תכנית הנהלת "מרכז הרב" לפתוח במסגרת הישיבה מכללה למורים שבה ילמדו גם קורסים אקדמיים.⁵

השפעת הישיבות על הציבור הדתי

ל"שאיפה לגדלות" בעולם הישיבות הציוניות הייתה שורה של השפעות שחלחלו עד מהרה אל תוך מרקם החיים של הציבור הדתי. תלמידי הישיבות לא ראו את עצמם באופן מודע כאלטיה מנותקת; להפך, סחיפת כל החברה הדתית אחריהם הייתה אחת המטרות המרכזיות. בצד הלימוד עצמו, גם צורת החיים בישיבה, של הקפדה יתרה על מצוות והתנהלות "רוחנית", נתנה במ את אותותיה והם שאפו להנחיל אותה לסביבתם המקורית. מספרם ההולך וגדל של תלמידי הישיבות הפך אותם לגורם משפיע ובמקרים רבים דומיננטי. הם חזרו בסופי השבוע ובחופשות "בין הזמנים" אל משפחותיהם,

⁵ אנשיל פפר, "ישיבת מרכז", כותרת, דצמבר 2004.

לשכונה, ליישוב ולסניף "בני עקיבא" שבהם גדלו, והחלו לשנות את הטון ששלט עד אז בקרב רוב הציבור הדתי, שנתפס אצלם כ"חפיפניקיות" וחוסר מחויבות להלכה ולאידאלים הדתיים.⁶

בחלק מהמקומות התקבלו מגמות אלה בברכה והאווירה ואופי הפעילות בבתי הכנסת, בסניפי "בני עקיבא" ואפילו בבתיים הפרטיים ברחבי הארץ השתנו באופן ניכר. כשהתמורה הדתית בתנועות הנוער הוותיקות "בני עקיבא" ו"עזרא" לא סיפקו את החרד"לים, הם הקימו תנועה חדשה, "אריאל", שבמסגרתה פעלו סניפים נפרדים לחלוטין של בנים ובנות.

במקומות אחרים הופיעו גם ניצני התנגדות ראשוניים לאדיקות החדשה. בערים רבות היא התבטאה באי-הסכמה של קבוצות הורים להפרדת בנים ובנות בבתי הספר היסודיים הממלכתי-דתיים. את התשתית האידיאולוגית להתנגדות להקצנה סיפקו בעיקר אנשי חינוך מתוך הקיבוץ הדתי ומתנועת "נאמני תורה ועבודה" שמבחינה מסוימת קמה כריאקציה להקצנה החרד"לית.⁷

השפעת הישיבות על מערכת החינוך הדתי

מעגל השפעה משמעותי נוסף היה במערכת החינוך הדתי. גם קודם לכן התאפיינה המערכת בשתי רמות דתיות-חברתיות. ברוב בתי הספר הממלכתיים-דתיים הרגילים, למדו בנים ובנות יחד וההקפדה על קיום מצוות לא הייתה מחמירה במיוחד, ובדרך כלל לא התעניינו ולא התערבו באווירה הדתית ששררה בבתי התלמידים. לצד אלה פעלו גם בתי ספר במתכונת דתית קפדנית יותר. אלה השתייכו בדרך כלל לרשתות עצמאיות-למחצה כמו "נועם" ו"צביה" המקיימות הפרדה בין בנים לבנות כבר מכיתה א', שמות דגש יתר על לימודים תורניים ואף מבצעות תהליך מיון שמונע את קבלתם של תלמידים מבתים שאינם מקפידים על מצוות מסוימות.⁸

אחת ממטרות הדור החדש של התלמידים והבוגרים של הישיבות הציוניות הייתה להשפיע גם על המעגל השני של בתי הספר הממלכתיים-דתיים, במגמה להעלות את

⁶ אשר כהן וברוך זיסר, **מהשלמה להסלמה**, עמ' 128-129, הוצאת שוקן 2003.

⁷ טובה אילן, "הקצנה דתית – נטישת עמדות עקרוניות בציונות הדתית", בתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**, הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה, תשמ"ט.

⁸ יהודה בר"ט, "אל נוכח ההקצנה", מתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**, הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה, תשמ"ט.

רמתם הדתית. הם עשו זאת בדרכים שונות: עסקנים דתיים והורים צעירים דרשו מהנהלות בתי הספר לשנות את ההרגלים הדתיים; או, מורים ומורות מייצגי הגל החדש השתלבו בהוראה בבתי ספר אלה. בהקשר זה חשוב לציין את מינוים של "רבני בתי ספר" במרבית המוסדות, וכן את כניסתם להוראה של מורים גברים כמחנכי כיתות גם לגיל הצעיר. תופעה זאת, של מורים המלמדים אפילו בכיתה א', שאינה קיימת כלל בזרם החינוך הממלכתי, מעידה על החשיבות שבה תופסים נציגי הזרם החרדי"לי את ההשפעה על מערכת החינוך הדתי, בכל שכבות הגיל.

כדי לציין את האופי החדש של בתי הספר מהזרם הממלכתי-דתי שעברו "שדרוג", הומצא הכינוי "תורני" שהוצמד למוסדות רבים. גם המגמה הזאת עוררה התנגדות מסוימת, בעיקר אצל קבוצות הורים מקומיות, שהתעקשו על שמירת רוח פלורליסטית בבתי הספר של ילדיהם. המגמה הזאת ניכרה גם בבתי הספר התיכוניים של הציבור הדתי כשעוד ועוד בתי ספר תיכוניים "מקיפים" הפכו לישיבות תיכוניות לבנים ולאולפנות לבנות.

בקצה השני של הסקלה קמו מוסדות חינוך חרדי"ליים שבהם כלל לא התקיימו לימודי חול. חלקם השלימו את לימודי המתמטיקה ושאר המקצועות בקורסי השלמה מיוחדים בקיץ, אחרים ויתרו עליהם כליל. בחלק מהמקרים סירב מרכז החינוך הדתי לקבל אחריות לבתי ספר כאלה והם עברו לפיקוח החינוך העצמאי החרדי.

שינוי משמעותי עבר גם על הישיבות התיכוניות הוותיקות. דור הרבנים הישן, ובו לא מעט רבנים חרדים, התחלף בהדרגה, ובוגרי ישיבות הסדר וישיבות גבוהות ציוניות החלו להיקלט בצוותי ההוראה. בפעם הראשונה היו לתלמידי התיכון הדתיים דמויות רוחניות שהם יכלו להזדהות אתם, בזכות גילם הצעיר יחסית. העובדה שאלה שירתו בצה"ל ועברו זמן לא רב קודם את החוויות והדילמות שניצבו בפני תלמידיהם, הפחיתה מאוד את הניכור שהיה קיים קודם בין התלמידים לרבנים שהיו מנותקים כמעט לחלוטין מהעולם שלהם. הקשר המיוחד שיצרו הר"מים הצעירים עם תלמידיהם עודד בוגרי תיכון ללכת אל הישיבות גם אחרי כיתה י"ב.

מהפכה גם בלימוד תורה לנשים

כאן המקום לציין עוד התפתחות שאירעה כמעט במקביל למהפכה בעולם הישיבות הציוני, למרות שתחילתה מאוחרת קצת יותר – המהפכה המוחלטת בתחום הלימודים התורניים לבנות. בעבר היו רוב הבנות הדתיות, לאחר שסיימו 12 שנות לימוד, יוצאות

לשירות לאומי או מתגייסות לצה"ל ולכל היותר משתתפות בשיעורי תורה מזדמנים. מאמצע שנות ה-80 החלו לקום מדרשות לנשים, ללימוד תורה לשמה. עד אז, כמעט בכל המקרים, לימודים תורניים על-תיכוניים לנשים היו במסגרת של לימודי תואר או לימודי תעודה. בעשרים השנים האחרונות הקדישו אלפי נשים דתיות צעירות שנה מחייהן, ויש שהרבה יותר, ללימוד תורה שאין בצדו שום תמורה מלבד עצם הלימוד.

להתפתחות זאת שני פנים. הפן האחד הוא חלק מתהליך ההתחרד"לות שבמסגרתו נדרשות גם הנשים להתחזק בלימוד תורה ובקיום מצוות. הפן השני הוא מעין מהפכה פמיניסטית פנים-דתית שהמבשרות שלה גורסות שאין הצדקה לכך שלימוד תורה מעמיק יהיה נחלתם הבלעדית של הגברים. תוצאת שני תהליכים אלה, שבהרבה מובנים מנוגדים זה לזה, היא שהוקמו מדרשות נפרדות לכל זרם, עם סגל מרצים ומרצות בהתאם, ועם תכניות לימוד שונות. במדרשות החרד"ליות יש דגש על לימודי תנ"ך והלכה והאופי השולט שם הוא של כיבוד הסמכות הרבנית וכפיפות לעול תורה ומצוות. במדרשות ה"פמיניסטיות" לומדות התלמידות גם תלמוד (שנחשב אצל החרד"לים תחום השמור לגברים), למרצות יש מידה מסוימת של סמכות, ורבה הפתיחות לשאלות על דרכה של ההלכה ועל תפקיד האישה בעולם הדתי.

במידה רבה מהוות המדרשות החרד"ליות לנשים מעין שלוחה של עולם הישיבות הדתי-לאומי, בעוד למדרשות הפמיניסטיות אופי וקיום עצמאיים הרבה יותר. הפמיניזם הדתי מצא לו ביטוי בארגון "קולך", שמנהל מאבקים למען זכויות הנשים בתוך הקהילה הדתית ואינו חושש להתעמת גם עם ההנהגה הרבנית. ארגון נשים מקביל של הקהילה החרד"לית הוא "בניין שלם", שחברותיו נשמעות לתכתובי הרבנים הבכירים של הקהילה.

השפעת הישיבות על חיי המשפחה

למהפכה בעולם הישיבות הדתיות היו השלכות רחבות על החברה הדתית גם מחוץ לבית המדרש. לא רק שמספר התלמידים והבוגרים עלה בהתמדה, השנים הארוכות יותר שעשו בתוך הישיבות ואווירת הלימודים האינטסיבית השפיעו גם על אופי הבוגרים, תכניותיהם לעתיד וחיי המשפחה שלהם.

בניגוד למה שניתן היה לחשוב, השנים הנוספות שעשו הלומדים בישיבה לא הביאו לעליית גיל הנישואין. להפך; הרבנים בישיבות עודדו את אלה שכבר היו להם חברות מתקופת בית הספר התיכון להינשא מיד אחרי פרק השירות הצבאי, בגיל 20-21, ולעתים אף קודם. יש שהם עודדו אותם לקצר משמעותית את תקופת השירות ואפילו לוותר

עליו כליל. כמו כן היו גם רבנים שעודדו בנות לוותר על השירות הלאומי (שמרבית בנות הציבור הדתי העדיפו על פני שירות צבאי) לטובת הקמת משפחה בגיל צעיר.⁹

הישיבות סיפקו מלגות לתלמידים נשואים (אברכים) ובהרבה מקרים אף דאגו להם למגורים בקרבת מקום, בבנייני דירות מיוחדים שהוקמו לצורך זה. בישיבות צמחו קהילות חמות ותומכות של זוגות צעירים וילדים קטנים, שלא זאת בלבד שלא חשו אחריות לעזוב את הישיבה על מנת לרכוש מקצוע ולהתפרנס, אלא קיבלו עידוד להישאר שנים נוספות. גם תלמידים שלא נישאו במשך לימודיהם נטו להינשא בגיל צעיר בהרבה מהמקובל בחלקים אחרים של החברה הישראלית.

העידוד להקמה מזוהת של משפחה גם העלה באופן ניכר את מספר הילדים במשפחה, שגם בדור ההורים כבר היה גבוה יותר מהמוצע באוכלוסייה הישראלית הכללית.

אם בעבר הגיעו הרוב הגדול של בוגרי הישיבות הציוניות ללימודים אקדמיים ולעבודה במסגרות כלליות, בשני העשורים האחרונים הם נטו להישאר גם אחרי לימודיהם במסגרת של הציבור הדתי.

הסתגרות בתוך הסביבה הדתית

מספר תלמידי הישיבות שהצטרפו לתכנית של לימודי רבנות ועברו את מבחני ההסמכה של הרבנות הראשית גדל בהתמדה ורבים עוד יותר פנו לתחום החינוך. דבר זה הבטיח שגם בחייהם המקצועיים הם ימשיכו לבוא במגע עם אנשים דתיים בלבד. ההסתגרות הזאת מפני החברה הישראלית החילונית באה לידי ביטוי גם בבחירת מקום מגורים, והנטייה הגוברת מצד בוגרי הישיבות ובנות זוגם הייתה להתגורר ביישובים הדתיים שמעבר לקו הירוק, בשכונות דתיות ובמיזמי מגורים מיוחדים להם, תופעה שהתרחבה מאוד בערים הגדולות.

עם השנים התפתחה גם מגמה של הקמת "גרעינים" דתיים שבמסגרתם חיו קבוצות של זוגות צעירים דתיים בעיירות פיתוח ובשכונות מצוקה, מתוך רצון לחזק את האוכלוסייה המקומית. אבל ההתערות הזאת באוכלוסייה הכללית נעשית תמיד בגיבוי ניכר של עשרות משפחות הגרעין שהן, למעשה, החברה האמתית שבקרבה חיים בוגרי הישיבות ומשפחותיהם.¹⁰

⁹ הרב אליעזר מלמד, "שירות לאומי, השכלה ונישואין", **בשבע**, 5.5.06.

¹⁰ שי דורון, "גרעיני ציונות", אתר **nrg**, 26.4.2007: <http://www.nrg.co.il/online/11/ART1/573/752.html>

כך אירע, שהציבור הדתי-לאומי, שבעבר חי ועבד בתוך החברה החילונית, הצמיח מתוכו חבורה גדולה של אנשים שלמעשה חיים כל שלב בחייהם בתוך עצמם, במנותק מהחילונים. אם בעבר היו השירות בצה"ל, הלימוד באוניברסיטה וההשתלבות במקומות העבודה גם השער שדרכו עברו צעירים דתיים אל כלל החברה הישראלית, הרי במסלול העכשווי ניתן לעקוף שערים אלה: את השירות הצבאי אפשר לעשות במסגרות נפרדות של בני ישיבות; רבים בוחרים לא ללמוד באוניברסיטה (ואם ללמוד אז בבר-אילן בעלת הצביון הדתי), ואת הפרנסה אפשר למצוא במערכת החינוך הדתי או במסגרות מקומיות אחרות כמעט נטולות מגע עם חילונים.

עבור חלק מבוגרי הישיבות זו פשוט הליכה בתלם, התקדמות במסלול הקל והמוכר שהתוותה הישיבה. עבור אחרים – בחירה מודעת. הם מנמקים אותה בכך ש"אינם מוכנים להתמודד" עם הפיתויים והקשיים של העבודה והמגורים בסביבה חילונית, ושהם חרדים לחינוך ילדיהם בחברה מתירנית בעלת קודים של התנהגות שונים משלהם.

אצל רבים מבני הדור הקודם סימנה עזיבת הישיבה לא רק את הכניסה לחיים בחברה הכללית אלא גם התרופפות הדרגתית במשמעת הדתית. משחדלו לחיות במסגרת הדתית שכל פרט בה, באשר לשמירת מצוות, חשוף לעיני התלמידים האחרים ולעיני הרבנים, הרשו לעצמם בוגרי הישיבות אופי חיים משוחרר יותר. הם התלבשו קצת אחרת, סיגלו לעצמם דיבור "חילוני" יותר ובבתיהם הפרטיים ובקרב חוג החברים המצומצם נהגו להקל, כל אחד במידה המתאימה לו, בקיום מצוות.

הקהילה החרדית-לאומית נוצרת

בשלב הראשון היו בוגרי הדור החדש בגדר אליטה דתית פנימית של הציבור הדתי הרחב יותר. אבל עד מהרה, עם ריבוי מספרם-הם ועם הצטרפותם של אחרים, חפצי-קרבנם כדי להתחזק במצוות ובמיוחד כדי להבטיח יתר חינוך תורני לילדיהם – הם הפכו יחד לתת-קהילה מובחנת.

כך, ללא תכנון מוקדם, בזכות ריבוי האוכלוסייה בישיבות הציוניות ובשל האדיקות המוגברת של בוגריהן, נוצר הציבור החרדי-לאומי. כבר לא זרם בישיבות, אלא קהילה בפני עצמה, ולה יישובים, שכונות עם רב מקומי ומורה הלכה, מערכת חינוך מובדלת וסגורה בדרך כלל בפני שאר החברה הישראלית.

היו מבני הקהילה הזאת שבאו במגע יומיומי עם העולם הסובב – קצינים בצבא קבע, בעלי מקצועות חופשיים, אקדמאים ואנשי היי-טק; אבל אלה היו מיעוט, והייתה גם

השאיפה לשלב תחומי עיסוק כאלה (שאינם בעלי אופי דתי מובהק), במסגרת הקהילתית, גם אם לא כמדיניות מכוונת, אלא כשיטת "חבר מביא חבר". לא היה ניסיון מודע להימנע מקשרי עבודה עם חילונים, אבל היה לאנשים נוח יותר בחברת שכמותם.

התרבות החרדית-הלאומית

החברה המתחדשת הזאת לא הייתה מנותקת לגמרי מהשפעות חיצוניות, ובניגוד לחברה החרדית, היא לא קידשה את העבר ולא אימצה תפיסה של "חדש אסור מהתורה". רוב החרד"לים המשיכו להתייחס בחיוב למדינה ולציונות, חלק אף שאפו להתבלט בממלכתיות שלהם ולהדר בה. הם גם לא היו מעוניינים להדחיק את האינדיבידואליות ואת הביטוי האישי והאמנותי. הם ביקשו ליצור עולם תרבותי ייחודי, שעושה שימוש באמצעים טכנולוגיים ובתפיסות מתקדמות אבל מקדש אותם בכך שהוא מזקק אותם מהמרכיבים ה"פסולים" של התרבות החילונית והעולמית.

הזירה התרבותית החרד"לית היא עדיין בהתהוותה וקשה, לכן, להגדיר אותה בצורה מסודרת ולציין תת-זרמים הפועלים בתוכה, אבל אפשר כבר להתייחס למספר מאפיינים בולטים שלה.

יש בה שניות מרתקת: מצד אחד היא שואפת להשתחרר מהשפעות ומוסכמות של התרבות החילונית הישראלית ושל התרבות העולמית, ומנגד היא חיקוי וניסיון ליצור חלופות כמעט לכל מה שקיים בחוץ. הרצון להינתק מתרבות המערב ולחזור לשורשים רוחניים קדומים הוליד למעשה גרסה יהודית-דתית של תנועת הניו אייג'.

היצירה התרבותית הזאת גם מותחת קו מבדיל ברור בין החרד"לים לבין הציבור החרדי, לפיו המודעות וההערכה להתעסקות בתחומים רוחניים שאינם לימוד תורה קלסי נמוכות מאוד. אמנם, יש בציבור החרדי פעילות מוסיקלית ואמנותית, אבל היא מסורתית ברובה, ואינה מחפשת חידושים. תעשיית המוסיקה החסידית הגדולה משלבת טקסטים דתיים וניגונים עתיקים עם אמצעים טכנולוגיים מתקדמים ומקצבים עכשוויים, אבל היא גם מאוד מסחרית. התרבות החרד"לית דומה בהרבה מובנים ליצירה האלטרנטיבית שבציבור הכללי בכך שהיא אינה מכוונת לרייטינג ואין לה בדרך כלל מטרות מסחריות. המוסיקה

האופיינית לקהילה החרד"לית עושה שימוש בהרבה פחות אמצעים מתוחכמים ושואפת לרוחניות יהודית, נקייה מהשפעות זרות ומשיקולים מסחריים.¹¹

קולנוע, שירה, ספרות ותאטרון חרדיים-לאומיים

יש שהביטויים האמנותיים-רוחניים האלה מובילים להתנגשות עם הצוים ההלכתיים וגורמים לחיכוכים עם הממסד הרבני והישיבתי החרד"ל. ההתנגשות הידועה ביותר התרחשה בין כותלי בית הספר הדתי לקולנוע "מעלה". סרט שהופק במסגרת בית הספר כלל קטעי עירום לא בוטים אך חורגים מגדר הצניעות. במוסד נתגלעו חילוקי דעות קשים ובעקבותיהם קיבלו רבנים את זכות המילה האחרונה בהגדרת המותר והאסור בעשייה הקולנועית של "מעלה". הפעלת הצנזורה הדתית גרמה להתרחקותם של חלק מהתלמידים והמרצים שגרסו שמדובר בהגבלת חופש הביטוי במוסד.

תחום אחר שנוצרו בו חיכוכים הוא השירה. בעוד שסרטי קולנוע, אפילו קצרים, זקוקים לתקציבים, לציוד יקר ולממסד תומך, למשורר דרושים רק השראה וקול פנימי. משוררים דתיים היו תמיד, אך הכרה והתעניינות משמעותיים בשירתם, מצד הציבור הדתי, התפתחו רק בשנות ה-90, כשקמו כמה חברות של משוררים צעירים. לחשובה שבהם, "שירה חדשה", אין מאפיין חברתי ברור והיא פרסמה יצירות של משוררים דתיים, חרד"לים ואף חרדים. חלק מהיצירות טמנו בחובן יסודות "בעייתיים" כמו הרהורי כפירה ומוטיבים ארוטיים. במקביל היו ישיבות שבהן עודדו הרבנים את תלמידיהם להתבטא גם באמצעות שירה ואף דאגו לפרסום השירים בפורום פנימי ובחברות שיצאו לאור במימון הישיבה. בעוד שבמרבית היצירות באו לידי ביטוי רגשות דתיים ולאומיים, היו שהעזו לבטא גם אהבה וכמיהה מינית. שוב סערו הרוחות סביב סוגיות של צניעות וצנזורה.¹²

גם פרזה היא עניין רווח בציבור הדתי. אבל למרות שפע היצירה של סופרים "דתיים" מפורסמים כמו ש"י עגנון וחיים באר, שעשו ביצירותיהם שימוש נרחב במוטיבים דתיים ובחיי הקהילה, קשה היה להצביע על זירה ספרותית דתית מובהקת. בשנים האחרונות הופיעו סופרים המשתייכים באופן מובהק לקהילה החרד"לית והידוע בהם הוא הרב חיים סבתו, מראשי ישיבת ההסדר במעלה אדומים, שספריו הפכו לרבי מכר בציבור הדתי ובציבור הכללי ואין בהם מרכיבים של רכילות או שעוברים במשהו על איסורי צניעות.¹³

¹¹ אלישיב רייכנר, "בלבנו אש", נקודה, נובמבר 2006.

¹² הלל ויס, "לא מאמין לשירה הזו"; אדמיאל קוסמן, "הגל התם"; אליעז כהן, "הרנסנס שלנו", נקודה, נובמבר 2006.

¹³ חוה פנחס-כהן, "שפה של אש, של בכי וטירוף", נקודה, נובמבר 2006.

אבל מוקדם עדיין להצביע על סופרים אלה כעל מבשרי תת-סוגה בספרות הישראלית. רוב היצירות הספרותיות השואבות את השראתן מהחיים הדתיים נכתבות במידה של התרסה כלפי הממסד הדתי, הקהילה הדתית והדרישות ההלכתיות, והן נועזות ומאתגרות מדי עבור חברי הקהילה החרד"לית.¹⁴

תחום המשחק והתאטרון קיים בחברה החרד"לית ברמה החובבנית-קהילתית, במיוחד אצל נשים שמפיקות הצגות ומשחקות אותן בפני נשים בלבד.¹⁵

יש גם חברי קהילה שיוצרים אמנות פלסטית, אבל התחום הזה אינו מפותח, אולי משום שהוא טומן בחובו התנגשות פוטנציאלית עם האיסורים ההלכתיים של יצירת פסל ומסכה.¹⁶

השפעות רוחניות

מקור אחר לחיכוכים אפשריים עם הממסד החרד"לי טמון בהשפעות החיצוניות שחודרות, על אף הכול, אל היצירה ה"אותנטית" הזאת. כמו אצל צעירים חילוניים רבים בישראל ובמערב כולו, הפניית העורף לתרבות הצריכה ה"דקדנטית" הביאה גם כאן להיפתחות לתרבות המזרח. הנסיעה הגדולה להודו אמורה לספק את הצורך הסטנדרטי להתפרקות ולשחרור לאחר השירות הצבאי, אך היא מלווה בהשפעות תרבותיות שמתבטאות בצורת הלבוש, בסגנונות מוזיקליים ובאימוץ תורות טבעוניות. בדרך כלל לא השפיעה השהות בהודו על התפיסה הדתית של המטיילים והם הצליחו לשלב את אורח החיים המיוחד שם במסגרת הדתית-הלכתית שלהם. אבל המגמה הזאת גרמה לאי-שקט אצל הרבנים.¹⁷

החיפוש אחרי מקורות השראה אלטרנטיביים הביא להתברות עם זרמים אחרים ביהדות, שהיו בעבר רחוקים מהקהילה הדתית הממוסדת, כמו חכמת הקבלה על צדדיה המיסטיים יותר וכמו תורת החסידות, ובעיקר גלגוליה המוקדמים והבלתי ממוסדים:

¹⁴ לדוגמה, ראה, **כמעט כלה** ספרו של יהושע גרינברג, בוגר ישיבת הסדר, שמציב קושיות כבדות משקל כלפי דיני הטהרה והאישות.

¹⁵ שרה ויהודה מוראלי, "מתרבות של בדיעבד לתרבות של לכתחילה", **נקודה**, נובמבר 2006.

¹⁶ טוביה כ"ץ, "לדרכו של אמן אמוני", **נקודה**, נובמבר 2006.

¹⁷ ינץ לוי, "הודו לה' כי טוב", ריאיון עם אלחנן ניר, מחבר הספר **מהודו ועד כאן – הוגים ישראלים כותבים על הודו והיהדות שלהם**, הוצאת ראובן מס, 2006. אתר nrg, 19.7.2006.

<http://www.nrg.co.il/online/15/ART1/451/601.html>

תורתו של רבי נחמן מברסלב או ספר הזוהר בפירושו של רבי יהודה אשלג.¹⁸ ההשפעות האלה באו לידי ביטוי בשתי זירות. בישיבות ובחיים הדתיים האישיים והקהילתיים.

סדר היום בישיבות הדתיות דומה לזה הנהוג בישיבות החרדיות ומבוסס על הדגם הקלסי שלפיו רוב שעות הלימוד מוקדשות ללימוד מסכתות בתלמוד הבבלי. השיטה, שצמחה בישיבות הליטאיות, היא של דיון בזוגות – "חברותות" – על סוגיות תלמודיות, והיא נחשבת כלימוד שכלתני של תורה לשמה. הישיבות הציוניות נבדלות בכך שהנהיגו לבד מלימודי התלמוד גם שיעורים ולימוד עצמי של תנ"ך וחיבורים קדומים ומודרניים של מחשבת ישראל, תחומים שכמעט אינם מוכרים בישיבות החרדיות. בעשור האחרון הבינו רבנים בישיבות ציוניות רבות לאן נושבת הרוח אצל תלמידיהם והוסיפו לתכנית הלימודים הרשמית, לצד שיעורי התנ"ך וה"אמונה", גם שיעורים של טקסטים חסידיים וקבליים.

המשיכה לחסידות ולצדדים המיסטיים של היהדות משפיעה גם על צורת הלבוש של חלק מבני הישיבות הציוניות. אם בעבר התלבשו בהתאם לנהוג בעולם החילוני, גם אם בסגנון שמרני, כיום ישנה נטייה לאופנה שמשלבת גם לבוש הודי וגם מאפיינים חסידיים. תלמידי ישיבות רבים מבעבר נוהגים היום להתהלך בציציות גלויות, לגדל פאות ארוכות ומסולסלות ואף לגדל שיער פרא. עוד מסממני החסידות הוא הריקוד, שהתווסף למעגלי ההורה מתוך פתיחות לריקודים יותר ספונטניים ואישיים, ושירי ה"דבקות" המושרים בריכוז רב ובעצימת עיניים. התפתחות נוספת של השנים האחרונות היא כניסת מנגינותיו של הרב שלמה קרליבך אל תוך התפילות בישיבות החרד"ליות. קרליבך היה דמות שנויה במחלוקת בחייו ומרבית הרבנים הזהירו את תלמידיהם מאורח החיים שהיה נהוג בקהילה שלו. עשר שנים ויותר לאחר מותו הם מוכנים שהניגונים שלו יוסיפו ממד של רוחניות לאוסף התפילות המקובע.

עד כה הצליחו רבני הישיבות, כמעט תמיד, לנתב את נהיית התלמידים אחר הרוחניות שבחסידות ובקבלה אל תוך מסגרות הישיבות המסודרות. אבל יש כאן פוטנציאל לצמיחתו של זרם דתי ששם את הדגש על "עבודה שבלב" ועל ביטוי אינדיבידואלי, שיבואו על חשבון המחויבות להלכה.

¹⁸ דב אלבוים, "לדבר עם עצמך, לדבר עם אלוהים", ידיעות אחרונות, 1997. 13.6.

החזרה אל הטבע

רוב הציבור החרד"לי מתגורר בשכונות עירוניות או ביישובים מסודרים. חלק קטן ממנו דוגל בחזרה אל הטבע כסגנון חיים המחקה את ההתיישבות היהודית הקדומה בארץ ישראל. אורח חיים זה מתנהל בעיקר בחלק מהמאחזים הבלתי מורשים ביהודה ושומרון, ומשלב בתוכו אלמנטים של ניתוק מהממסד והחברה הכללית, הקפדה על עבודה עברית וחקלאות אורגנית. יושבי המאחזים בונים את בתיהם במו ידיהם, לעתים בטכניקות קדומות ובחומרים מקומיים, ואפילו אוגרים את מי השתייה שלהם בבורות ובכדי אבן. חלקם רועי צאן ומגדלי סוסים וחיות משק אחרות. קשר מעניין שנוצר, למרות הכול, בינם לבין החברה החילונית הוא באמצעות שיווק מזון אורגני לחנויות ולרשתות בגוש דן, שם יש ביקוש רב למוצרים אלה. לאחרונה החלו בכמה מאחזים לגדל כרמים ולייצר יין, מוצר המזוהה עם חיים הדוניסטיים המנוגדים לכאורה לאופי המקום. למרות שיושבי המאחזים מקיימים, בדרך כלל, אורח חיים דתי מחמיר, הריחוק והבידוד מביאים להתרופפות הקשר עם הרבנים ומקשים על מנהיגי הקהילה לשלוט בהם.

תקשורת חרדית לאומית

עוד תחום עשייה תרבותית שהחרד"לים באים בו לידי ביטוי הוא התקשורת. בעשור האחרון יש עלייה גדולה במספר העיתונאים הדתיים בישראל. רובם משתלבים בתקשורת הכללית, אבל חלקם פועלים במסגרות דתיות. יצירת אלטרנטיבה ל"תקשורת העויינת" הפכה למטרה מרכזית של הימין הדתי עוד בשנות ה-80 והביאה להקמתו של רדיו המתנחלים, "ערוץ 7", שממנו צמח בהמשך גם השבועון הדתי **בשבע**. "ערוץ 7" ו**בשבע** הם בשליטה מוחלטת של רב היישוב בית-אל הרב זלמן מלמד ונשמרות במ הוראות הלכתיות ואידאולוגיות מחמירות. **בשבע**, שמופץ כיום בכל הריכוזים הדתיים בארץ ונחשב לפופולרי גם בציבור הדתי היותר פתוח, בזכות עמדותיו הימניות הנחרצות, הוא השופר המובהק של הקהילה החרד"לית. לעומתו, בעיתונים דתיים אחרים דוגמת היומון הוותיק **הצופה** או שבועון הימין **מקור ראשון** (שאמנם אינו מגדיר את עצמו כעיתון דתי אבל מרבית כותביו וקוראיו הם דתיים), יש דיון פתוח ומחלוקות נוקבות בין שני הפלגים של הצינונות הדתית.

הפלורליזם היחסי שבעיתונות הדתית והנכונות של כותבים המזוהים כחרד"לים להתדיין בסוגיות טעונות הוא אחד המאפיינים המבדילים בין החרד"לים לבין החרדים, שאצלם הוויכוחים הפנימיים אינם מגיעים, בדרך כלל, לדפי העיתונים.

הבדל תהומי בין החרד"לים לחרדים נמצא ביחסם לאינטרנט. בציבור החרדי האינטרנט מוקצה. הרבנים פרסמו צו איסור גורף על חיבור המחשבים הביתיים לרשת. האתרים, ובמיוחד הפורומים, שהחרדים משתתפים בהם בכל זאת, נושאים אופי מחתרתי מובהק. לעומתם, הרבנים החרד"לים, הגם שהם מורים לאנשיהם להיזהר מאוד בגלישה ברשת ובעיקר להגביל את ילדיהם, הבינו שמדובר בכלי רב עוצמה להפצת רעיונותיהם. שורה של רבנים חרד"לים מרבים להתבטא באמצעות מאמרים שמופיעים באתרים דתיים וגם כלליים והדו-שיח המעניין ביותר בקהילה מתקיים באמצעות השו"תים, שאלות ותשובות של גולשים בענייני הלכה והשקפה המפורסמים באמצעות הרשת.¹⁹

דמיון רב יותר נמצא בתחום הטלוויזיה. אף כי רובם גדלו בצעירותם בבתי עם טלוויזיה, נדיר מאוד כיום למצוא מכשיר בבתי הדור החרד"לי הצעיר. בחלק מההתנחלויות המזוהות כחרד"ליות מותנה הקבלה ליישוב באיסור על הכנסת טלוויזיה הביתה. ערוצי הטלוויזיה נתפסים כחדורי פריצות וחסרי תקנה, ולכל היותר יחזיקו משפחות מכשיר שאינו מחובר לאנטנה או לכבלים, לשם צפייה בקלטות וידאו, שבהן אין חשש לתכנים לא רצויים. עם ההתקדמות הטכנולוגית של צגי המחשב עברה כמעט כל הצפייה בסרטונים "מאושרים" למחשבים הביתיים.

ניתן לומר באופן כמעט גורף שעיסוק של אדם דתי בתחום תעשיית הטלוויזיה כמוהו כהצהרה שהוא אינו משתייך לזרם החרד"לי. הדבר נכון במידה רבה גם לגבי עיתונאים דתיים שעובדים בתקשורת הכללית ולגבי אנשי קולנוע דתיים שמתפרנסים מהפקות שאינן מיועדות לציבור הדתי.

בעוד שדתיים רבים אינם מעוניינים להצהיר על עצמם כמשתייכים לזרם זה או אחר – חלקם אפילו לעצמם לא הגדירו עם מי הם מזדהים – מי שעוסקים בעשייה תרבותית ותקשורתית נדרשים בדרך כלל להזדהות. הן בשל הפרסום והחשיפה האישית והן בשל הכורח לעסוק בעניינים רגישים הכרוכים לא פעם בדילמות הלכתיות, אנשים אלה כמעט תמיד מזוהים או "מסומנים" על ידי עצמם ועל ידי הסביבה הדתית.

ביטוי אישי כמקור לחיכוך עם הרבנים

כקהילה אידאולוגית-דתית הפועלת על פי קודים הלכתיים מחמירים, מציעה החברה החרד"לית אך מעט מרחב לביטוי אינדיבידואלי. הדבר נובע לא רק מההתנגשות בין הביטוי האישי וגדרי ההלכה, אלא מהעיקרון של ביטול השאיפות האישיות למען טובת

¹⁹ ראו האתרים kipa.co.il; moreshet.co.il; yeshiva.org.il ועוד.

הכלל. מרבית חברי הקהילה צורכים רק את התרבות שזוכה לחותם הכשרות של הרבנים. היצירה התרבותית החרד"לית היא מקור למתח פנימי בין מי ששואפים לבנות חברה שבמאפייניה הדתיים דומה מאוד לחברה החרדית, לבין מי שמרגישים צורך ביצירה יהודית-רוחנית ייחודית, השונה באופן מהותי מהחרדיות הגלותית. כיום מצוי המתח הזה כמעט תמיד רק מתחת לפני השטח, והרבנים החרד"לים מנסים לשלוט ביצירה התרבותית באמצעות התוויית גדרים הלכתיים; אבל הפוטנציאל לפיצול הוא רב. בעוד מרבית חברי הקהילה נשמעים לרבנים בכל תחומי החיים, מיעוט גדל והולך נשאר נאמן לאמת הפנימית שלו ומביאה לידי ביטוי במגוון צורות של יצירה רוחנית ארץ ישראלית, המשוחררת לא רק מהשפעות חילוניות חיצוניות, אלא גם מתכתיבי הרבנים.

רחוק מעין הזרם המרכזי, מתהווה כאן זירת יצירה מקורית ומרתקת בעלת עתיד לא ברור. חלק מהיוצרים יתפשרו ויתאימו עצמם למגבלות הרבנים, אחרים ינטשו את הקהילה החרדית-לאומית לטובת סביבה מתירנית יותר, וייתכן גם קיום של זרם חרד"לי, במקביל לזרם האדוק יותר, תוך כדי שהוא מאמץ לעצמו קודים דתיים ותרבותיים שונים.

החרדים-לאומיים בזירה הפוליטית

הזירה השלישית שבה יש חלק לחברה החרד"לית – והיא המוכרת ביותר לציבור – היא הזירה הפוליטית. בתחום הזה הסטריאוטיפ קרוב מאוד למציאות. בעוד שלפני ארבעים שנה היו שרי ה"מפד"ל" חברי הממשלה היחידים שהצביעו נגד היציאה למלחמת ששת הימים, הרי כיום נכון לזהות את הקהילה הדתית הממוסדת עם הימין הפוליטי, בעיקר סביב השאלה המרכזית של שלמות ארץ ישראל. ישנם כמובן דתיים שמאלנים וימנים חילוניים, אבל בקרב הציבור החרד"לי, מספר האנשים המוכנים לפשרה טריטוריאלית כלשהי, הוא כל כך נמוך, אם הוא בכלל קיים, עד שהוא בגדר קוריוז. בה-בעת, בשורות הימין האידיאולוגי הממשיך לדבוק בעקרונות של "אף שעל" כמעט לא נותרו חילונים.

ההקצנה הפוליטית אינה נחלתה הבלעדית של הקהילה החרד"לית. דתיים רבים המחזיקים בדעות ימניות נחרצות רחוקים מהלהט הדתי ומהסגירות התרבותית של זרם זה. אבל לעומת זאת, לא ניתן למצוא חרד"לים בקבוצות ובתנועות דתיות המבטאים דעות פוליטיות מתונות כמו של "מימד" ושל "נאמני תורה ועבודה", שפעילותם, הן במישור הפוליטי והן במישור הדתי, היא במידה רבה ריאקציה להקצנה החרד"לית.²⁰

כיצד נוצרה החפיפה הכמעט-מוחלטת הזאת בין התופעה החרד"לית שצמיחתה ממניעים דתיים וחברתיים לבין עמדה פוליטית מובהקת כל כך?

²⁰ ד"ר אברהם נוראל, "החרדיזציה של הציונות הדתית", מתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**, הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה, תשמ"ט.

ראשית תנועת ארץ ישראל השלמה וגוש אמונים

ב-1967 לא היו קווי המתאר הפוליטיים בחברה הישראלית מבוססים על מאפיינים דתיים. חלקים גדולים של הציבור הדתי-לאומי החזיקו בעמדות מתונות ואף הזדהו עם מדיניות המרכז-שמאל שביטאה מפא"י, בעוד שבין מקימי תנועת ארץ ישראל השלמה בלטו פוליטיקאים ואנשי רוח חילונים. כל זה השתנה עד מהרה עם הקמת ההתנחלויות הראשונות ועם עלייתה של תנועת גוש אמונים, בהשראת אנשי ישיבת "מרכז הרב" בירושלים. תלמידיו של ראש הישיבה הרב צבי יהודה קוק, שראו בניצחון ישראל במלחמה עדות למהלך ההיסטורי המשיחי כפי שבא לידי ביטוי ביצירתו של אביו, הרב אברהם יצחק קוק, נטלו את הובלת תנועת ההתיישבות. הם היו הכוח המניע מאחורי המפעלים של חידוש היישוב היהודי בחברון, הבנייה מחדש של יישובי גוש עציון שנחרבו במלחמת העצמאות והקמת היישובים הראשונים בשומרון, בחבל בנימין וברמת הגולן.

התפיסה המדינית של ממשלות העבודה, שחוץ מירושלים המזרחית, מרבית השטחים שנתפסו במלחמה ישמשו כקלף מיקוח בהסדרי שלום עם מדינות ערב נתפסה אצל גוש אמונים כנסיגה בתהליך הגאולה, והקמת היישובים הייתה אמורה לקבע עובדות בשטח ולמנוע כל אפשרות של ויתור עתידי.

היו גם חילונים שדגלו ואף השתתפו במפעל ההתיישבות, אבל בדרך כלל הסתפקו הימין החילוני ומנהיגיו בתמיכה לא-פעילה. ההתיישבות החילונית מעבר לקו הירוק, באזורים כמו בקעת הירדן ורמת הגולן, הייתה חקלאית ברובה, הונחתה בעיקר על פי שיקולי ביטחון וכמעט לא נשאה אופי אידאולוגי. מאוחר יותר התפתחו גם יישובי "איכות חיים" חילוניים שהציעו בתים במחירים מוזלים, במיוחד באזורים סמוכים לקו הירוק.

להתבלטות של הדתיים במאמצי ההתנחלות ולנכונות שלהם להיכנס לעימותים תכופים עם השלטונות במבצעי העליות על הקרקע היה עוד מניע. דור חדש של מנהיגים דתיים שגדלו עם המדינה ראו את ההתנחלות בשטחים כהזדמנות היסטורית לתפוס את ההובלה במהלך הלאומי. המעמד המשני, הנחות, שבו החזיקו עד אז עסקני המזרח"י בתנועה הציונית ובממשלות ישראל היה להם לזרא. לפי תפיסתם ההיסטורית והדתית, הייתה ההתנחלות נגבעות השומרון ובהר חברון המשך ישיר לבניין הארץ מתחילת המאה ה-20 על ידי התנועות החלוציות החילוניות. שאיפת המנהיגות הזאת דומה מאוד לזו שכעבור 20 שנה תדחוף אלפי צעירים דתיים לקצונה ופיקוד ביחידות המובחרות של צה"ל ושתוביל למהפכה בעולם הישיבות הדתיות מתוך מיאוס במעמדן התורני הנחות ביחס לישיבות החרדיות.

התנגשות עם הממשלה והממסד

השבר המשמעותי הראשון עם המגזר החילוני בא רק עשר שנים לאחר המלחמה, עם עלייתו לשלטון של מנחם בגין, בראשות הליכוד. ממשלות הימין עתידות היו אמנם לספק להתיישבות ביש"ע דחיפה גדולה ולאפשר את הקמתם של יישובים חדשים רבים. אבל ההתמתנות הכמעט אינסטינקטיבית של בגין כשנפל עליו עול השלטון זרעה את ניצני הפירוד בין הימין החילוני הממוסד ובין הזרמים ההולכים ומתחזקים של הציונות הדתית האקטיביסטית, שמצאה את עיקר המימוש האידאולוגי שלה במפעל ההתנחלות.

המתח שנוצר בין המתנחלים לבין בגין וראשי הליכוד לנוכח ההתחמקות מהבטחות של ימי האופוזיציה (התחמקות שנבעה, בין השאר, מלחץ הממשל האמריקאי ומפסיקות בית המשפט העליון), הפך לשבר גלוי עם חתימת הסכם השלום עם מצרים, שמשמעותו הייתה נסיגה מלאה מסיני. המאבק נגד הנסיגה נשא עד מהרה אופי דתי, כשהוא מונהג על ידי רבני "מרכז הרב" ותלמידיהם הוותיקים. את תושבי ימית החילונים שרובם עזבו בשקט החליפו מתנחלים מרחבי הארץ שהתכנסו לעיר ושהו בה עד שהצבא אילץ אותם להתפנות.

המחתרת החרדית לאומית

על רקע הנסיגה מסיני צמחה גם חבורת "המחתרת היהודית" שכל חברה היו מתיישבים דתיים. חלק מחברי המחתרת, שתכננה וביצעה מספר פיגועי טרור נגד אזרחים פלסטינים בתחילת שנות ה-80, תכננו גם לפוצץ את המסגד על הר הבית, מתוך מטרה לקדם את תהליך הגאולה ולהביא לביטול הנסיגה מסיני. על אף שמרבית הרבנים שלימים יהיו מזוהים עם הזרם החרד"לי הביעו התנגדות ואף גינו את פעולות המחתרת, זכו חברה לאהדה בקרב חלק ניכר מהציבור הדתי. כיום ברור שהחלטת המחתרת לפעול בניגוד לחוקי המדינה ועל בסיס אידאולוגיה שניתן להגדירה כחרד"לית הקדימה בכעשרים שנה את המגמה המתפתחת בקהילה החרד"לית של הפניית עורף למדינה שזנחה, לדעתם, את הערכים הלאומיים והיהודיים ואף פעלה כנגדם.

ההזדהות עם צה"ל

בשנות ה-80, על כל פנים, היו עדיין המחתרת ותומכיה מיעוט קטן יחסית בחברה הדתית, שגם כאשר התנגשה עם הממשלה בפעולות ההתיישבות, המשיכה להזדהות

באופן מלא עם המדינה וסמליה, במיוחד עם צה"ל. בשנות האינתיפאדה ההזדהות רק הלכה וגברה. ההערכה לצה"ל (אבל לא לכל מפקדיו הבכירים) עמדה בניגוד לבוז הגדל כלפי הממשלות שהואשמו בתגובה רופסת לפרעות האינתיפאדה. לקראת סוף שנות ה-80 גם גברו מאוד המוטיביציה לשירות ביחידות מובחרות וההתנדבות לקורס קצינים, בין השאר בשל הקמת המכינות התורניות הקדם-צבאיות, ובעקבות דור חדש של רבנים שעודדו את תלמידיהם להצטיין ולהגשים את עצמם גם בתחום הצבאי. השאיפה הגוברת של בוגרי ישיבות להשתלב בשורות הקצונה גרמה גם להתעסקות נרחבת בסוגיות ובדילמות של הלכה וצבא – מרות המפקדים כנגד הציות לרבנים ושאלות של נישואים וקיום חיי משפחה דתיים בתקופות שירות ממושכות.

שקיעת המפלגות הדתיות הוותיקות

עובדה מעניינת לגבי אותה התקופה היא שלמרות ההיסחפות החזקה ימינה, תנועת "כך" נותרה קבוצת שוליים עד להירצחו של מנהיגה מאיר כהנא ב-1990. הרתיעה מהתנועה נבעה, במידה רבה, פחות מדעותיה ויותר מהאופי הפרוע והאנטי-ממסדי שלה. גם האגף הימני יותר בציבור הדתי עדיין ראה את עצמו באותן שנים חלק בלתי נפרד מהזרם המרכזי הישראלי. המתנחלים הרגישו שעליהם להילחם בממסד ובתקשורת, שהם שמאלניים ומנסים לדחוק אותם לשולי הנרטיב הציוני.

אבל גם המפלגה הוותיקה של הציבור הדתי, ה"מפד"ל, זכתה לחוסר אמון מצד חלק גדול מבוחריה הפונטציאליים. לאחר שהגיעה לשיא כוחה בבחירות 1977 וזכתה ב-12 מנדטים, החלה סדרה של פילוגים ומגמות שונות ואף מנוגדות לכרסם בכוחה. היו שראו בה ימנית מדי או שמאלנית מדי והקימו מפלגות דתיות מתחרות, כמו "מימד" ו"מורשה". אחרים סברו שאין כבר צורך במפלגה דתית והעדיפו להצביע עבור מפלגות כלליות כמו "הליכוד" ו"העבודה", או למפלגות ימין חדשות שבהן דתיים וחילונים שיתפו פעולה, כמו "התחיה" ו"מולדת". "המפד"ל" נתפסה על ידי הדור הצעיר כפשרנית מדי מבחינה דתית ומדינית וכחסרת שאיפות אמתיות ליטול חלק בהנהגה העליונה של המדינה בנושאים שהם מעבר לסיפוק צרכיו של הציבור הדתי.²¹

הרבנים שהשתייכו להנהגה ההולכת ונרקמת של החרד"לים לא נקטו קו פוליטי אחיד. חלקם נשארו נאמנים ל"מפד"ל" ואחרים העדיפו את הקו הנחרץ יותר של המפלגות שקמו מימין לה.

²¹ אשר כהן וברוך זיסר, **מהשלמה להסלמה**, עמ' 126, הוצאת שוקן 2003.

תהליך אוסלו ותחילת תהליך הניכור מהמדינה

התקופה שבה התקבע באופן מובהק אופיה הפוליטי של הקהילה החרד"לית הייתה זו של תהליך אוסלו, בממשלת רבין השנייה. ההפסד של הימין בבחירות של 1992 גרם להרגשה קשה של אכזבה מהציבור הישראלי שהפנה עורף לציבור המתיישבים. בחלק מהשיבות הרגישו הרבנים צורך להסביר לתלמידיהם מדוע ניצחון השמאל אינו מבשר קץ אפשרי של תהליך הגאולה. אבל הניכור גבר והלך ככל שהתקדמו המגעים בין הממשלה ובין אש"ף וכשנחתמו ההסכמים לנסיגה מרוב שטחי רצועת עזה ומהערים הפלסטיניות בגדה. מאז קום המדינה לא היה נתק מוחלט כזה בין ממשלת ישראל לבין הציבור הדתי לאומי, שרובו הגדול ראה באוסלו אסון נורא. הנתק בא לידי ביטוי, מצד אחד, בהפגנות קשות של הימין נגד ממשלת רבין (הפגנות שבהן כמעט לא נראו מפגינים חילונים ימניים), ומצד שני באמירות והתייחסויות מזלזלות של רבין ואנשיו כלפי המתנחלים והנהגתם. בתוך הציבור הדתי פנימה גברו הייאוש והעוינות כלפי הממשלה והמדינה. בחלק מבתי הכנסת התלבטו אם להמשיך לומר מדי שבת את התפילה לשלום המדינה, בקהילות מסוימות השמיטו ממנה את המשפט "ושלח אורך לראשיה, שריה ויועציה". כן גברה גם המתיחות בין הציבור הדתי למערכת המשפט בראשות הנשיא החדש של בית המשפט העליון, אהרן ברק. האקטיביזם השיפוטי של ברק, שקידם סדר יום אזרחי, נתפס כפגיעה מתמשכת בערכי הדת וכניתוקה של המדינה משורשיה היהודיים. הימין הדתי זעם על בית המשפט גם כשזה דחה עתירות נגד שחרור מחבלים במסגרת ההסכמים עם הפלסטינים ובכך גיבה את מדיניות אוסלו.

ככל שהתקדמו מהלכי הנסיגה ובממשלה נשמעו דיבורים על פינוי עתידי של התנחלויות, גברו הקולות, גם מקרב ראשי ישיבות ההסדר, שתמכו בסירוב פקודה מצדם של חיילים, אם ידרשו להשתתף בפינוי. הקריאות האלו גרמו לסערה ציבורית ולמחלוקת קשה גם בתוך הציבור הדתי. חברים בממשלה קראו לפרק את מסגרת ההסדר ואת המחלקות הנפרדות של בני הישיבות. פוליטיקאים מהשמאל הטילו ספק בנאמנותם של הקצינים והלוחמים הדתיים.

בתקופה המתוחה הזאת, שבה הרגישו רבים בקרב הציבור הדתי שהממשלה וכל מוסדות המדינה סוגרים עליהם, פוגעים בכל היקר להם ומאיימים על ציפור הנפש – מפעל ההתיישבות ביש"ע – התגבשה הקהילה החרד"לית כזרם שהולך ונפרד מהמיינסטרים הדתי הישן. לא התקיימו על כך דיונים רשמיים ועל פני השטח לא ניכר כל פיצול במסד, אבל הפער בין מי שהמשיכו לראות את עצמם חלק בלתי נפרד מהמדינה למרות התנגדותם הפוליטית, לבין מי שכבר היו על סף כתיבת גט כריתות למדינה, הלך והתרחב.

חלק הרגישו בכך כבר בשלבים המוקדמים של תהליך אוסלו, אחרים הגיעו למסקנתם רק בעקבות שני האירועים הטראומטיים המרכזיים של התקופה.

הטראומה הראשונה – טבח מערת המכפלה

לא יהיה נכון לומר בשום צורה שהטבח שביצע ברוך גולדשטיין במערת המכפלה בפורים 1994 ורצח יצחק רבין על ידי יגאל עמיר ב-1995 זכו לגיבוי נרחב מצד הציבור החרדי-לאומי או רבניו, אבל לא ניתן להתחמק מהעובדה שכלפי שני המעשים הייתה מידה של הבנה.

גולדשטיין, תושב קריית ארבע, יליד ארצות הברית, היה פעיל בתנועת "כך" והשתייך לפלג הקיצוני ביותר בציבור הדתי. ככל הידוע, לא קדמו לפעולת היחיד שלו לא תכנון מדוקדק ולא התייעצויות עם רבנים. הגינוי למעשהו היה אמנם נרחב ביותר, והקיף כמעט את כל הרבנים והפוליטיקאים הדתיים, אבל בצדו היו גם גילויי תמיכה. הן מצד רבנים שהשתתפו לאחר הטבח בכתיבת הספר **ברוך הגבר** ששיבח את מעשהו של גולדשטיין, הן מצד חלק מהמתנחלים ותומכיהם שניסו להסביר שבמעשהו מנע פיגוע פלסטיני מתוכנן והן מצד אלה שהכירו אותו כרופא מסור וניסו לתרץ את המעשה בטראומות שעבר כשטיפל בנפגעי טרור. היו גם אנשים שלא חשו שום הזדהות עם גולדשטיין והטבח שביצע, אבל סירבו לעסוק בחשבון נפש בעקבות מה שנתפס בעיניהם לאחר האירוע, כהתנפלות פוליטית ותקשורתית על כל מתנחל ודתי באשר הוא. התחפרות מתגוננת זו נבעה גם מהדיווחים על כוונות הממשלה לפנות את כל היישוב היהודי בחברון בעקבות הטבח. הציבור סירב לקבל על עצמו אשמה קולקטיבית על מעשהו של גולדשטיין ולמרות ההתנגדות למעשה עצמו, התמקדו האנשים בעיקר בהגנה על עתיד מפעל ההתנחלות, במקום לשאול את עצמם כיצד מונעים עוד מקרה דומה. היו רבנים, מחנכים ומנהיגי ציבור שקראו לעריכת חשבון נפש, אבל אלה היו מאמצים קצרי מועד שנבלעו באינסטינקט הכללי של ההתגוננות.

גם בזרם הדתי הממסדי לא ערכו חשבון נפש לאחר הטבח, הן בשל העובדה שהציבור הדתי כולו היה אז שותף לתחושת הרדיפה, הן מכיוון שבאמת לא ראו בגולדשטיין ובדעותיו תופעה ששיקפה אותם.

הטראומה השנייה – רצח רבין

מההשלכות של רצח רבין שנה וחצי לאחר מכן כבר היה הרבה יותר קשה להתחמק. הרוצח, יגאל עמיר, יליד הארץ שגדל לא בהתנחלות אלא בהרצליה, למד באם ישיבות ההסדר, "כרם ביבנה", והיה סטודנט למשפטים באוניברסיטת בר אילן. גם אם בתקופת לימודיו נסחף לקצה הקיצוני הימני ביותר, כבר לא ניתן היה לנתק אותו מהציבור הדתי. המעשה שביצע, רצח של יהודי אחר שהוא גם סמל מרכזי כל כך של המדינה, נתפס כגרוע פי כמה מהטבח של גולדשטיין וגם הטראומה הלאומית בעקבות הרצח הייתה עמוקה הרבה יותר. הגילויים לאחר הרצח על ההתייעצויות של עמיר וחבריו עם רבנים בשאלה אם חל על רבין דין "רודף", למרות שכלל הנראה שום רב לא העניק לו הכשר מפורש למעשה, גרמו לקרע של ממש. הרב יואל בן נון, ממקימי גוש אמונים, שכבר קודם לכן מתח ביקורת חריפה על מגמות ההקצנה בציבור המתיישבים, פרסם רשימה של רבנים שעסקו, לדבריו, בסוגיית "רודף", ומשך אליו מטח של ביקורת חריפה מתוך קהילתו. שורה ארוכה של רבנים ומנהיגים, אלה, בניגוד אליו, בעילום שם, קראו לחשבון נפש עמוק והודו בקיומן של השפעות מסוכנות בתוך הציבור שלהם. אבל לאחר ימים אחדים של זעזוע שוב ניכרו בקרב הזרם החרד"לי הדפוסים המוכרים מהימים שלאחר טבח גולדשטיין: בחוגים מסוימים גילו הבנה למניעיו של עמיר, גם אם לא למעשה, ומנגנוני ההגנה מפני האשמה גורפת של כל הקהילה שבו ופעלו. הפעם תרמה לכך העובדה שהשב"כ והמשטרה זימנו לחקירה רבנים כדי לשאול אותם אם היה להם קשר עם עמיר ואם דנו דין "רודף". הם סירבו להכיר בחלקם ביצירת אווירת השנאה כלפי רבין ואפילו נטו להטיל אשמה על הנרצח שבמדיניותו וביחסו כלפי המתנחלים הביא לתחושות הניכור והעוינות שגרמו לרצח. בסופו של דבר, רצח רבין והטראומה הלאומית שבעקבותיו גרמו לחרד"לים להסתגר יותר בתוך עצמם, נחוישים בצדקתם, מתרחקים עוד ועוד משאר החברה הישראלית.²²

על הקהילה הדתית המסורתית, ובמיוחד על הדור הצעיר שלה, שטרם גיבש זהות כלפי המגמות החרד"ליות, עשה רצח רבין רושם עמוק. בפעם הראשונה הם ניצבו בבירור מול האלטרנטיבה שהציעה להם הקהילה החרד"לית, והבינו שזאת אינה דרכם. למקצתם נגרם משבר באמונה ובהזדהות עם החברה הדתית שגדלו בה, אבל גם אלה שנותרו איתנים באמונתם זועזעו. גם כשהמשיכו להחזיק בעמדות פוליטיות ימניות, הם חיפשו דרכים לחזק את הקשר שלהם לחברה החילונית. הם הצטרפו ליוזמות ההידברות שצמחו במקומות רבים, הרחיבו את המעגל החברתי שלהם והשתדלו להיות קשובים ופתוחים

²² נחום ברנע, "עגלת הזהב", ידיעות אחרונות, 4.12.95.

יותר לרגשות הצד שמנגד. חלקם רצו לכפר בכך על רגשות אשם שהרצח עורר בהם, אחרים פשוט רצו למנוע קרע נוסף.

התנתקות הדרגתית מהמדינה

בעשור שלאחר רצח רבין הלכו החרד"לים והתבססו בעמדותיהם הפוליטיות. ההזדהות עם עמדות הימין הקיצוני הפכה לכמעט מוחלטת ואצל חלקם בא הדבר לידי ביטוי גם בהינתקות הדרגתית מהאתוס הציוני וממושגים של כלל ישראל. הימין בראשות נתניהו חזר אמנם לשלטון אבל מבחינתם היה זה ימין בוגדני. נתניהו הורה על נסיגת צה"ל מרוב חלקיה של חברון וגם אם לא קידם את תהליך אוסלו, הוא לא הפך ליקיר ההתנחלויות. בתקופה הזאת התחילו להיווצר בקהילה החרד"לית שני קטבים. מצד אחד, אלה המזוהים וקשורים לישיבות ההסדר ול"מרכז הרב" ושלוחותיה המשיכו לדבוק בקו הממלכתי והאמינו שאסור להינתק מהמדינה שלמרות כל מגרעותיה וטעויות מנהיגיה מבטאת בקיומה את חזון הגאולה. הם המשיכו לראות בשירות הצבאי ערך, כיבדו בצורה מסוימת את סמלי המדינה ותבעו להמשיך ולהילחם על דעת הקהל בהסברה ובפעילות פוליטית ממוסדת. לעומתם הייתה קבוצה גדלה והולכת של אנשים שתקוותם במדינה אבדה, והם טענו שהציונות החילונית הגיעה לקץ דרכה ושממשלת ישראל ממבחינתם כבר אינה טובה במאום מממשלה של גויים. גם בישיבת "מרכז הרב" ובין רבים מבוגריה הלכה הממלכתיות והתערערה. אחד הביטויים לכך היה בכנסים השנתיים שערכה הישיבה ביום שחרור ירושלים. בעבר היו ראשי המדינה החילונים אורחים של כבוד בכנס. עם השנים פסקו מלהזמיןם.

עוד סימן לניכור היה קריאתם של גדולי הרבנים החרד"לים, הרבנים הראשיים לשעבר אברהם שפירא (ראש ישיבת "מרכז הרב") ומרדכי אליהו לציבור הדתי להשתתף בהפגנת הענק שארגנו המפלגות החרדיות ב-1999 נגד בית המשפט העליון. אלא שלעומת החרדים שהגיעו במאות אלפיהם, לא היו שם יותר מכמה עשרות אלפי מפגינים מהציבור הדתי. עם זאת, אותה קבוצה שבכל זאת הגיעה להפגנה ביטאה את הניכור הגדל והולך.²³

קבוצה זאת אימצה לעצמה בהדרגה חלק מהתפיסות של החרדים הלא-ציוניים. כמוהם, הם ראו בממשלה ישראלית שאינה נוהגת על פי חוקי התורה גוף עוין שכל שיתוף פעולה עמו מן הראוי שיעשה מתוך חשדנות. ההתגייסות לצה"ל אצל צעירי הקבוצה הזאת כבר לא הייתה מובנת מאליה. הם ראו בצבא גוף חלש ותבוסתני שאינו נלחם כראוי להגן על

²³ כרוז "קריאת רבני הציונות הדתית לבוא ולהשתתף בעצרת זעקה ותפילה".

ביטחונם של יהודים בכל מקום ומעדיף עקרונות זרים של כיבוד זכויות אדם על פני ערכים יהודיים. הם תיארו את הצבא כגוף מושחת ערכית ומלא פריצות, בהחלט לא מקום שמתאים לבן-תורה. חלק מהם היו מוכנים להתגייס רק במסגרת של הנח"ל החרדי שאפשר שירות תוך הפרדה מוחלטת מבנות. השיעור הגדל והולך שלהם בגדוד הנח"ל החרדי הביא למצב שהרוח השלטת בו הייתה כהניסטית. חיילי הגדוד היו מעורבים בתקריות רבות עם האוכלוסייה הפלסטינית והדבר כמעט הוביל לפירוק היחידה, עד שאגף כוח אדם בצה"ל התערב ומנע את המשך גיוסם לגדוד.²⁴

ההתקרבות לחרדים, ובעיקר לפלג החסידי שבחלקים נרחבים ממנו, כמו חסידות חב"ד, הייתה אהדה גדולה למתנחלים, הובילה אפילו לשיתוף פעולה פוליטי ובבחירות 1999 הוקם מטה משותף לאגודת ישראל ולמתנחלים. ביישובים מסוימים שמרבית תושביהם מזוהים עם הפלג הרדיקלי של הקהילה החרד"לית, כמו יצהר שבשומרון, בא הדבר לידי ביטוי באחוזי הצבעה ניכרים למפלגות חרדיות כש"המפד"ל" הוותיקה זוכה רק לקולות בודדים. הפלג הזה גם החל להתנתק בהדרגה ממנהיגות המתנחלים הממוסדת, מועצת יש"ע, שהואשמה על ידם בפשרנות ובשיתוף פעולה מתמשך עם השלטון.

הקמת המאחזים

מאז הקמת גוש אמונים שאפו המתיישבים להנהיג את העם והממשלה לעבר המטרות שלהם. תמיד ביקשו את אישור הממסד ליישובים המתוכננים וגם אם עלו על הקרקע בהיעדר אישור, תוך כדי עימות עם השלטון, ניסו להשיג לעצמם הכרה בדיעבד, כהוכחה שהיישוב החדש הוא חלק ריבוני של מדינת ישראל.²⁵ את מפעל ההתיישבות שלהם העדיפו החוגים החרד"ליים להמשיך באופן עצמאי. כך החלו לקום המאחזים, שבחלקם הגדול עלו על הקרקע לא רק בניגוד לדעתם של השלטונות האזרחיים והצבאיים, אלא גם ללא ידיעתם ולפעמים על אפם ועל חמתם של המנהיגים המוכרים של תנועת ההתיישבות.

אבל מרבית תושבי המאחזים החרד"ליים לא התעניינו בריבונות המדינה ובהכרת הממסד. הם נשמעו לחוק עליון, הגשימו את מצוות יישוב הארץ כפשוטו ומהממשלה והצבא דרשו רק שלא יפריעו. הם גם לא היו זקוקים להגנת החיילים עבור ביטחונם האישי, בין כה וכה סברו שהצבא נוהג בוותרנות כלפי המחבלים ומפריע ליהודים

²⁴ מירון רפפורט, "גדוד מתנגדי ההתנתקות", הארץ, 15.7.2005.

²⁵ נחום ברנע, "תפוס ככל יכולתך", ידיעות אחרונות, 19.6.98.

האמתיים ליישב את הארץ. ההתנגשויות בין תושבי המאחזים לתושבי הכפרים הפלסטיניים שסביבם התרבו, כמו גם ההתנגשויות לרכוש והפגיעה במטעי הזיתים. אלה אף מצאו תימוכין בפסקי הלכה של רבנים חרד"לים שגרסו שלעבריים החולקים על בעלותו של עם ישראל על הארץ אין כלל זכויות ואף אחד מהם אינו חף מפשע.

העמקת הקרע עם המדינה

בשנים הראשונות של האינתיפאדה השנייה המשיכה הקהילה החרד"לית להתקבע בניתוקה. מתקפת הטרור הפלסטינית הקפיאה את התכניות לנסיגות נוספות בשטחים ופחות עימותים עלו על פני השטח. עדות אחת לשינוי המהותי שעבר על הציבור הדתי התגלעה עם חשיפת מחתרת "בת עין" – התארגנות חדשה של מתנחלים שתכננו וביצעו פיגועים נגד פלסטינים. בניגוד לחשיפת המחתרת היהודית ב-1984 או לטבח במערת המכפלה ב-1994, שגרמו להלם בחברה הדתית, הפעם זכו אנשי מחתרת "בת עין" לתמיכה הרבה יותר נרחבת מקהילתם והגינויים של הרבנים היו בחצי פה. גם מי שתקף אותם תירץ מיד את מעשיהם בקוצר ידו של צה"ל בבואו להגן על המתישבים מפני הטרור הפלסטיני. הזרם הדתי-לאומי מיעט להתייחס למחתרת "בת עין". לא מתוך הסכמה למעשיה, אלא משום שהם וחברי המחתרת, חובשי כיפות הצמר הענקיות, מגודלי הזקנים הארוכים והפאות המסולסלות ובעלי המבט המשיחי בעיניים לא נתפסו כלל כחברים באותה קהילה. באותו שלב היה כבר לרבים בציבור הדתי הרבה יותר מן משותף עם שכניהם וחבריהם החילונים מאשר עם בני הקהילה שאליה השתייכו חברי המחתרת.

עוד התפתחות מאותן השנים הייתה ההחרפה שחלה ביחסים בין החרד"לים לצה"ל. במשך כל שנות קיומו היו גגוש אמונים התלבטויות לגבי מידת ההתנגדות הפסיבית שיש לגלות כלפי חיילי צה"ל ושוטרים שבאים לפנות מאחז או לסכל עלייה על הקרקע. אבל פגיעה גופנית בחיילים, חבלה בכלי רכב של צה"ל או קללות, היו בגדר טבו מוחלט. בתקופת האינתיפאדה השנייה, כשהמשלה, בלחץ אמריקאי ובעקבות עתירות לבית המשפט העליון, שלחה כוחות לפנות מאחזים, הפכו האירועים האלה אלימים הרבה יותר. מאות מפגינים, בעיקר בני נוער, הוזעקו למאחז המיועד לפינוי והם לא היססו להתנפל על חיילי צה"ל, לנסות להפיל אותם ארצה, לקרוא להם "נאצים" ולחבל בכלי הרכב שלהם. העימות בין המתנחלים החרד"לים לצה"ל הפך חריף כל כך, עד שבמקרים מסוימים צה"ל אפילו הוציא את כוחותיו מעמדות שהחזיק ביישובים מתנכלים.²⁶

²⁶ יוסי יהושוע וחיים לוינסון, "צה"ל נסוג מיצהר", ידיעות אחרונות, 3.2.2006.

ההתנתקות מגוש קטיף ומהמדינה

כל עוצמת הרגשות הזאת הגיעה לנקודת רתיחה אצל המתנחלים החרד"לים כשאריאל שרון הודיע על תכניתו לפנות את היישובים היהודיים שבחבל עזה ובצפון השומרון. העובדה שדווקא שרון, שהיה לו תפקיד מכריע בבניית ההתנחלויות, היה זה שגם העלה עליהן את הכורת, עובדה זאת רק חיזקה את קביעתם בדבר ריקנותה של הצינונית החילונית.

עד אז חיה הקהילה החרד"לית את חייה בנפרד מההוויה הישראלית הכללית. ההתנתקות העלתה אותה על מסלול התנגשות עם הממשלה, עם צה"ל ועם הזרם המרכזי בחברה. במאבק נגד הנסיגה לא השתתפו רק החרד"לים; גם דתיים אחרים וקומץ ימנים חילוניים היו שותפים לה, אבל יותר מכול היא הייתה אירוע מכונן עבור הקהילה החרד"לית.²⁷

על כך שמדובר באסון נורא לעם ישראל לא היה שום ויכוח. השאלה הייתה אלו אמצעים כשרים למאבק בגזרה. התפיסה החרד"לית-רדיקלית שהתירה שימוש גם באמצעים אלימים כמעט לא באה לידי ביטוי במהלך ההתנתקות, מלבד מקרים אחדים, שהסתיימו במספר קטן של פצועים קל. המתיישבים התפנו בסופו של דבר בהסכמה או תוך גילוי התנגדות פסיבית, לכל היותר. תרמה לכך העובדה שבגוש קטיף ובצפון השומרון, גם המתיישבים שהשתייכו לקהילה החרד"לית היו ברובם אנשי הגישה ה"ממלכתית", שלמרות החלטת הנסיגה המשיכה לקדש את המדינה. הקו הזה הוא שהכתיב בסופו של דבר את אופי המאבק שהוכתר בסיסמאות כמו "יש בנו אהבה והיא תנצח". בחודשים שלפני ההתנתקות הופנו עיקר המאמצים למבצע הסברה בציבור הרחב, מתוך תקווה לעורר את דעת הקהל נגד הצפוי. המבצע, שזכה לשם "פנים אל פנים", היה מבחינת החרד"לים, שבני הנוער שלהם הלכו מבית לבית ושוחחו עם אזרחים מכל חלקי החברה, ניסיון נואש אחרון "לחזור אל העם". הרבנים היותר ממלכתיים פסקו שאמנם ההתנתקות היא אסון ויש לעשות מאמצים גדולים כדי למנוע אותה, אבל אסור, עם זאת, לכפות על המדינה לבטל את התכנית על ידי איומים באלימות.²⁸

במשך כל ימי הנסיגה שהתה במקום קבוצה של רבנים חרד"לים שפעלו בקרב המתיישבים ואלפי בני הנוער שבאו להזדהות ולהתבצר בגוש, והם הצליחו, בדרך כלל, למנוע התנגשויות אלימות.

²⁷ שיחות עם הרב אליקים לבנון בתוך: **ימים כתומים, ההתנתקות – החשבון והנפש**, ידידיה מאיר וסיון רהב-מאיר, הוצאת ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2006.

²⁸ יגאל אריאל, "ההתנתקות הרוחנית כבר כאן", **ארץ אחרת**, נובמבר 2004.

דילמת סירוב הפקודה

בד-בבד עם שאלת אופי ההתנגדות לנסיגה התקיים פולמוס נוסף, משמעותי לא פחות, על מחויבותם של החיילים שהיו אמורים לבצע את פקודת הפינוי. בסוגיה הזאת, גם חלק גדול מהרבנים שקראו לא להתנגד בצורה אלימה תמכו בקריאה לחיילים, במיוחד לאלה שהתחנכו בישיבות, "לסרב פקודה" אם יידרשו להשתתף בתהליך הפינוי. השאלה עלתה בעבר פעמים רבות באופן תאורטי. רבנים שחינכו את תלמידיהם שהשירות הצבאי הוא מצווה חשובה, הורו להם לעשות מעשה שעלול להביא לכליאתם בכלא צבאי ולהדחתם מפקוד ומשירות ביחידות מובחרות.²⁹

את מגוון הגישות לשאלת הסירוב בקרב הרבנים החרד"לים ניתן לחלק לארבע: בקצה הקיצוני היו אלה שכבר לפני ההתנתקות סברו שצה"ל השחית את דרכו, הפסיק להגן על יהודים והפך לצבא גירוש, ולכן אין סיבה להתגייס אליו וודאי שאין לבצע פקודות "גירוש". הגישה השנייה הייתה של רבנים שהמשיכו לראות בצה"ל ארגון חיובי ועודדו, במרבית המקרים, את תלמידיהם להתגייס אליו, אבל את פקודת ההתנתקות הם ראו כסתירה מוחלטת של ההלכה ולכן, במקרה כזה, גרסו, חובת הציות לפקודות מתבטלת ועל החיילים לסרב לבצעה. זאת הייתה גישתו המוצהרת של מי שנתפס כרב הבכיר ביותר של הקהילה החרד"לית, הרב אברהם שפירא. בין הרבנים שקראו לסירוב היו גם כאלה שטענו שאסור אפילו להשתתף בפעילויות הקשורות רק בעקיפין לפינוי, כמו אבטחה היקפית ואספקה. הייתה גם גישה שלישית, של "סרבנות אפורה", שגרסה שאין לסרב פקודה בצורה הפגנתית, אבל חייל שמשרת ביחידה שעוסקת בפינוי צריך לעשות כל שביכולתו כדי להתחמק ממנו, ולעסוק במקום זאת, למשל, בתורנות שמירה או תורנות מטבח. חלק מהרבנים המוגדרים "ממלכתיים" ובראשם הרב צבי טאו מסרו לתלמידיהם, לא ברוב-עם, שזאת הדרך המומלצת. הגישה הרביעית הייתה של רבנים שסברו שעם כל הצער והאיסור ההלכתי, אפילו פעולה כפינוי יישובים אינה מצדיקה סירוב פקודה המוני שעלול לגרום לקרע חמור בחברה הישראלית ולפגוע קשות בתפקודו של צה"ל.

רבנים חרד"לים רבים שמרו על שתיקה בנושא זה של סירוב פקודה והסתפקו באמירות שקטות לתלמידיהם הקרובים. מקצתם שתקו מכיוון שהיו בעד סירוב פקודה אבל שימשו בתפקידים רשמיים כרבנים ודיינים במשרות ממשלתיות, או כראשי ישיבות הסדר שהיו בקשר מתמיד עם הצבא והחליטו לא לעורר מהומה ולא להזיק לעצמם ולתלמידיהם. היו

²⁹ הרב שאול בר אילן, "העקירה היא פשע מלחמה", נקודה, פברואר 2005.

גם מי שהתנגדו לסירוב פקודה אך חששו להתבטא בציבור מכיוון שלא רצו להיראות כחולקים על הרב שפירא.

בסופו של דבר, במעגלים הפנימיים של מבצע הפינוי עשה צה"ל שימוש מצומצם ביותר ביחידות מאוכלסות בחיילים דתיים צעירים. הרוב המוחלט של החיילים הדתיים שהיו בכל זאת מעורבים בהתנתקות, לא סירבו פקודה. עובדה זו גרמה להרבה מאוד כעס בתוך הציבור הדתי, גם מצד מי שציפו שהחיילים הדתיים יסרבו וגם מצד מי שכעסו על אלה שהעמידו את החיילים בפני דילמה קשה כל כך.³⁰

העובדה שלא הייתה סרבנות המונית מנעה, אולי, קרע בתוך הצבא, אבל היא חידדה את הפערים הגדולים שנוצרו בתוך החברה הדתית. בזרם הדתי הרגיל, למרות שההתנגדות להתנתקות הייתה חזקה, לא היה כמעט שום הכשר לסירוב פקודה ולעומת זאת היה כעס גדול כלפי הזרם החרד"לי שגרם לכך שהפיקוד הבכיר והפוליטיקאים יטילו ספק בנאמנותם של החיילים הדתיים. עבור החרד"לים שציידו בסרבנות והתקשו להבין איך יכול אדם דתי להעלות בדעתו להצטרף לפשע איום של עקירת יהודים מבתיהם, הוכיחה ההתנתקות את מה שחשבו כבר קודם לכן – שהקהילה הדתית הוותיקה היא פשרנית מדי וחוששת מדעת הקהל החילוני.

ההתנתקות חושפת סדקים בקרב החרדים-לאומיים

אבל ההתנתקות הוכיחה שגם בתוך הזרם החרד"לי יש פערים גדולים. הקבוצה הרדיקלית, שדגלה בסרבנות מוחלטת ובהתנגדות עיקשת ואף אלימה לפינוי, האשימה את ה"ממלכתיים" בכך שהם, למעשה, אפשרו את ההתנתקות. לדעתם, אילו הממשלה הייתה יודעת שהיא עתידה לעמוד בפני סרבנות המונית ומעשי אלימות קשים, היא הייתה מוותרת על המהלך. הצעירים שראו שמבצעי ה"פנים אל פנים" והפגנת אהבה כלפי החיילים המפנים (שבנישורים רבים בגוש קטיף התקבלו בחיבוקים על ידי המפונים) לא הצליחו למנוע את העקירה, נשבעו שבפינוי הבא כבר לא יגיבו באהבה. מבחינתם, השלמת ההתנתקות הייתה גט כריתות שנתנו המדינה והחברה החילונית לציבור הדתי ולמתנחלים. התבטאויות שחזרה על עצמה הייתה "הפינוי מגוש קטיף הוא רצח רבין שלנו". בעבר נמנו רוב החרד"לים עם ה"ממלכתיים", שהתעקשו על קידוש המדינה למרות הכול. ההתנתקות שינתה את מאזן הכוחות הפנימי. רבים בקהילה החלו להתייחס

³⁰ שיחות עם תא"ל הרב ישראל וייס ומוטי זיסר בתוך: ימים כתומים, ההתנתקות – החשבון והנפש, ידידיה מאיר וסיון רהב-מאיר, הוצאת ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2006.

אל המדינה כאל גוף זר ועוין והבטיחו שבפעם הבאה הכול יהיה שונה. כעסם של בני הנוער שהתבצרו בגוש קטיף ובצפון השומרון הופנה גם כלפי הרבנים שלהם על כך ששכנעו אותם להתפנות ללא אלימות.³¹

מטחי האבנים מהגגות לעבר השוטרים המפנים במאחז עמונה חצי שנה לאחר מכן היו הוכחה לשינוי הרדיקלי שחל אצל הצעירים החרד"לים. כך גם הגיבוי המוצק שקיבלו אלפי הצעירים שהתכתשו בעמונה עם כוחות הביטחון מההורים והמחנכים שלהם.³²

בבחירות הכלליות במרס 2006 התבטאה המציאות החדשה גם בזירה הפוליטית כש"המפד"ל" הוותיקה, לנוכח סקרים שצפו את מחיקתה מהמפה הפוליטית, החליטה לרוץ יחד עם "האיחוד הלאומי". ראשי המפלגה הבינו שהתקווה היחידה שלהם היא להתיישר עם הסמן הימני ביותר על הקשת הרעיונית. ובכל זאת, אלפי בוחרים צעירים בחרו פשוט להדיר את רגליהם מהקלפי וביטאו בכך את חוסר אמונם במערכת הדמוקרטית.³³

עלייתה לשלטון של מפלגת "קדימה", שהתהדרה בביצוע ההתנתקות והבטיחה את המשך מדיניות הנסיגות החד-צדדיות במסגרת תכנית ההתכנסות, רק המחישה את הניתוק. מלחמת לבנון השנייה הכניסה אמנם את התכנית להקפאה עמוקה, אבל בקהילה החרד"לית עלו קולות שקראו לאנשי המילואים לא להתייצב ביחידותיהם ולא להילחם במלחמה שתוצאותיה יסייעו לראש הממשלה אולמרט לקדם את התכנית.

עם זאת, העובדה שלמרות הכול לא הייתה היענות לקריאות האלה הוכיחה שהניתוק עדיין איננו מוחלט.³⁴

³¹ שלמה קניאל, "יש אידיאולוגיה למלחמת אחים", **נקודה**, יולי 2005.

³² נדב שרגאי, "חיבוקים לא יהיו" אמרו במאחז", **הארץ**, 1.2.2006; אנשיל פפר, "באהבה כבר הפסדנו. גמרנו עם זה", **מקור ראשון**, 3.2.2006.

³³ הרב דוד דודקביץ, "הזירה האמיתית איננה בבחירות", **נקודה**, ינואר 2006.

³⁴ מוטי קרפל, "נלחמים עכשיו, מסרבים אחר כך", **נקודה**, אוגוסט 2006.

החרדים-לאומיים – מגמות וכיוונים בעתיד

הקהילה החרד"לית היא כבר עובדה ברורה וקיימת, אבל קיומה בעתיד כלל אינו מובטח, ודאי לא בהיקפה הנוכחי. אמנם יש לה כבר דור שני חזק ונחוש בדעותיו; קיימת היררכייה רבנית ומנהיגותית ברורה, מוסדות חינוך ושיבות שהקימו ושליטה גוברת על גופים ותיקים בממסד הדתי; באזורי מגורים מסוימים, בעיקר בחלק מההתנחלויות דוגמת בית אל ויצהר, היא כבר שולטת בכיפה וקשה להצביע כיום על תנועה נגדית מסודרת מצד הזרם הדתי-לאומי הישן. עם זאת, עדיין מדובר בקבוצה ששורשיה אינם חזקים דים כדי להבטיח קיום לטווח ארוך.

ההכרעה בין שני הצדדים

נתח גדול ביותר של הציבור הדתי אינו משתייך עדיין לאחד משני הצדדים. גם אם חלקו הגדול מזדהה כיום עם הנטייה החרד"לית, במיוחד לאחר טראומת ההתנתקות, הוא עדיין אינו מוכן למלוא ההקרבה המשמעותית באורח חייו, שפירושה ניתוק מהחברה הכללית וקבלת החלטות אידאולוגיות מסוימות, שימקמו אותו בוודאות בתוך הקהילה החדשה. דתיים רבים עוד לא נדרשו להכרעה ברורה באשר לבחירה זאת. דרך האמצע הפכה אמנם לצרה ומפותלת יותר מבעבר, אבל היא עדיין קיימת.

התנגדות לחרדים-לאומיים בתוך הציבור הדתי

תנועת הנגד שמוכנה להילחם במגמות ההקצנה בתחומי הדת והפוליטיקה עוד בחיתוליה. היא עדיין נתפסת כשמאלנית ופשרנית ומרבית הדתיים מתייחסים אליה בחשדנות, אבל היא מתחזקת. ברגע זה מתנהל המאבק בעיקר ברמה המקומית, על ידי

קבוצות הורים שמתנגדים לניסיונות החרד"לים להנהיג את הכללים המחמירים שלהם בבתי ספר ובסניפי "בני עקיבא". בעתיד הקרוב יצטרכו הרבה יותר דתיים לקבל החלטה מודעת באיזה צד הם. במקרים רבים ההחלטות אלה יפצלו משפחות שיתקשו להמשיך לחיות יחד כשפער חריף בכל תחומי החיים חוצץ ביניהן. העובדה שכבר כיום מכתובה ההשתייכות לאחד הזרמים בחירה של בני זוג לנישואים, גורמת לשתי הקבוצות בציבור הדתי להתרחק זו מזו. גם מי שכבר מזדהה עם הצד החרד"לי יתקשה להתמיד באורח חיים כזה כשהדבר גוזר עליו התרחקות ממשפחתו.

ההתחברות לחרדים

חלק מהחרד"לים כבר מצאו את דרכם אל תוך הקהילה החרדית, שבה יש הרבה פחות סימני שאלה. החרדים פתוחים תמיד לקבל חוזרים בתשובה והעובדה שבחלקים רבים מהקהילה הזאת, שבמשך עשרות שנים לא התערבה בסוגיות לאומיות שהסעירו את שאר החברה הישראלית, מתרחשת כיום הקצנה חזקה ימינה ויש הזדהות ברורה עם המתנחלים, מקלה עוד יותר על חרד"לים להתחבר אליהם. ההזדהות עם החרדים עלולה אף היא להחליש את האופי העצמאי של הקהילה החרד"לית.

דמות חרדית שחרד"לים רבים מזדהים אתה היה הרב יצחק גינזבורג, חסיד חב"ד ומיסטיקן המשלב מרכיבים מהאידאולוגיה החרדית המסורתית עם תפיסה לאומנית קיצונית של ארץ ישראל השלמה ושלילת זכויותיהם ואף התרת דם של מי שאינם יהודים בארץ.³⁵

מוקדים של מתח פנימי

ניסיונות הרבנים להשליט על חברי הקהילה קודים של אדיקות דתית הדומה לנהוג אצל החרדים עשויים לנחול כישלון בקרב מי שגדלו בחברה פתוחה יותר. ההגבלות ההלכתיות המחמירות צפויות ליצור התנגשות עם מי שמחפשים ביטוי אישי תרבותי לאידאולוגיה החרד"לית. עצמאות חשיבתית וחופש יצירה מתקשים להתקיים במרחב שבו רבנים מכתיבים את המסגרת. מי שמחפש את החופש הזה יצטרך לחזור אל החברה הדתית הפתוחה יותר או ליצור לעצמו מרחב חדש ועצמאי.

³⁵ "טיפול שורש – ליקוט מדברי הרב יצחק גינזבורג", בתוך: דעת תורה – קובץ גילויי דעת בנושאים אקטואליים, הוצאת גל עיני, תשס"א.

גם המתחים הפנימיים בקהילה יקשו עליה להתבסס ולהתחזק. ההתנתקות החריפה מאוד את היחסים בין הממלכתיים לרדיקלים. מי שממשיכים לקדש את המדינה ומוסדותיה ולחנך לגיוס לצה"ל נמצאים תחת התקפה גוברת מצד מי שכבר לחלוטין איבדו את אמונם בה. מהלך מחודש לקראת פשרה טריטוריאלית עם הפלסטינים או עוד נסיגות חד-צדדיות רק יחריפו את הקרע הפנימי. לא צריך תכנית גדולה, מספיקה גם פעולה נחושה של הממשלה ל"הורדת" חלק מהמאחזים ביו"ש. שידור חוזר של אירועי עמונה, אם ייגמר בפעם הבאה לא רק בפצועים אלא גם בהרוגים, מצד כלשהו, יוביל למשבר חמור נוסף עם המדינה, שעשוי לחזק מאוד את החרד"לים אבל גם לפצל את הקהילה ולהחזיר חלק מחבריה לזרם הדתי המתון ולהעביר אחרים באופן סופי אל הקהילה החרדית.

ממשלה בישראל שתצליח ליצור קונסנזוס לאומי סביב נסיגה ממרבית שטחי יו"ש ותביא למעשה לסיום מפעל ההתיישבות, תשלול מהזרם החרד"לי חלק גדול מזכות קיומו. משיסתיים המאבק על שלמות הארץ, מה יישאר להם להילחם עליו?

החברה הישראלית מול החרדים-לאומיים

החברה החרד"לית מציבה אתגר מיוחד בפני החברה הישראלית בכלל ובפני החברה הדתית בפרט. מיעוט בתוכה מבקש לנהל אחדים מתחומי חייו במנותק ממוסדות המדינה, אך הזרם המרכזי שבה מקווה לשמור על צביון ציוני מסוים ולהמשיך להיות חלק מהחיים הציבוריים והתרבותיים בישראל. כך או כך, בהשתתפותה או בהיעדרותה, תהיה לקהילה זאת השפעה על החברה בישראל.

התמודדות הציבור הדתי עם החרדים-לאומיים

עבור הציבור הדתי תהיה כאן התמודדות אישית והתמודדות קהילתית. ברמה האישית מדובר בנקיטת עמדה. בשל הקיטוב הגובר והולך ייאלץ כל מי שטרם עשה זאת, לקבל בשנים הקרובות החלטה באשר להשתייכותו. ההחלטה הזאת תתקבל בדרך כלל כהכרעה לגבי אופי החינוך של ילדיו: לאיזה בית ספר יישלחו, מה סוג התרבות שיצרכו, האם יצטרפו לתנועת נוער דתית, ואם כן, איזה. אבל יהיו גם שיקולים באשר למקום המגורים (שהוא, לעתים, מכתוב את כל השאר), לבית הכנסת ולקהילה הדתית, שיעצבו את השקפת עולמם של האנשים וישפיעו מאוד על חייהם. לשום הורה אין כמובן שליטה בלעדית על חיי ילדיו, אבל ההכרעות שהוא עושה עבורם, במיוחד בשנות חייהם המוקדמות, משדרות מסר ברור מאוד. הורים שיגלו מעורבות-יתר וינסו להשפיע על התכנים בבתי הספר של ילדיהם ועל רמת ההקפדה הדתית בסניפי תנועת הנוער, או הורים שיעסקו בפעילות חינוכית, תרבותית וציבורית ברמה המקומית והארצית, ישפיעו גם על ילדיהם של אחרים. בפעילות כזאת הם יגלו שהקהילה דורשת מהם לזהות את עצמם ומתייגת אותם על פי הזרם שהם משתייכים אליו. במידה רבה זה יקבע את דרכם הציבורית.

מאבק השליטה על הממסד הדתי

ברמה הקהילתית לובשת ההתמודדות אופי מובהק של מאבק. בראש ובראשונה מדובר בקרב על לב הנוער. המוביל במאבק הזה כיום הוא בביור הזרם החרד"לי. הוא הרבה יותר מאורגן ומציע לצעירים תפיסת עולם מגובשת ומרחב גדול של עשייה. הריאקציה של הציבור הדתי-לאומי המתון מתמקדת עדיין בעיקר בפעילות רעיונית של מבוגרים וקבוצות הורים. עיקר המלחמה כרגע הוא על מאחזים ממסדיים, בתי ספר, ישיבות, אולפנות, מדרשות וסניפי תנועת נוער. יש אמנם מוסדות חינוך ותנועות ש"שייכות" באופן מובהק לאחד הצדדים, אבל הגופים הגדולים – "מרכז החינוך הדתי" ותנועת "בני עקיבא" – עדיין משותפים לשני הזרמים ובם ניטש קרב נחוש על השליטה בכל בית ספר ובכל סניף.

עוד גוף שלא נאמר לגביו המילה האחרונה הוא הרבנות הראשית, על מערכת בתי הדין הרבניים ושירותי הדת שלה. בראש הממסד הרבני עומדים כיום בעיקר רבנים ועסקנים המזוהים עם העולם החרדי והקשר שלהם עם הקהילה החרד"לית חזק. אבל מתנהל קרב מאסף של מי שמבקשים לבסס בגופים האמורים אופי יותר ציוני. ייתכן כאן שיתוף פעולה של היסודות המתונים בקהילה החרד"לית עם הזרם הדתי המתון, התפתחות שעלולה להביא לפיצול בקרב החרד"לים. אם הם לא יצליחו להשליט מגמות של פתיחות וליברליזם בממסד הרבני הישן, צפויות לקום מסגרות חדשות של רבנות אלטרנטיבית שיבטאו רוח פלורליסטית וניסיון לשווק יהדות "ידידותית למשתמש" גם לציבור הכללי. ראוי לציין בהקשר הזה גם את פעילותן הנמרצת של הפמיניסטיות הדתיות למען זכויות הנשים בבתי הדין הרבניים.

עתיד המפלגות הדתיות

במישור הפוליטי קווי המתאר כבר די ברורים. רובו של הדור הצעיר בקהילה הדתית הפנה עורף ל"מפד"ל" הוותיקה וכבר אינו סבור שיש צורך במפלגה לדתיים בלבד. חלקם מצביעים למפלגות הזרם המרכזי, והימניים יותר מביניהם מנסים לשמר אופי א-דתי במפלגת "האיחוד הלאומי" כך שתישאר פתוחה לחברים חילונים, ונלחמים נגד המגמה הגוברת של מעורבות רבנים בקבלת החלטות פוליטיות. החרד"לים מעמיקים את השליטה שלהם במוסדות "המפד"ל" (שנכשל בניסיונו להיות בית לכל חלקי הציבור הדתית) ו"האיחוד הלאומי" ושואפים ליצור גוש פוליטי "אמוני" בעל דפוסי פעילות המזכירים את אלה של המפלגות החרדיות. אם הימין הדתי שוב יוותר לאחר הבחירות

הבאות באופוזיציה וממשלת ישראל תמשיך לחתור לכיוון של פשרה טריטוריאלית או נסיגות חד-צדדיות, תגבר הנטייה בקרב החרד"לים לא להשתתף כלל במשחק הפוליטי-דמוקרטי ולא להצביע בבחירות.³⁶

עד כה בחרו הפוליטיקאים הדתיים הבכירים, גם אם יש להם נטייה אישית ברורה לאחד הצדדים, לא להזדהות באופן ברור כדתיים או חרד"לים, מחשש לאבד תומכים ובוחרים פוטנציאליים. ככל שההבדלים בין הצדדים ילכו ויתחדדו תיהפך שמירת הנייטרליות לקשה יותר. מי שלא יזדהה יסתכן באובדן רלוונטיות ציבורית כפי שכבר קורה לחלק מהפוליטיקאים הדתיים בעיקר בדור הצעיר.

הדילמה של הרבנים

גם בקרב הרבנים יש מי שבורח מתיג; הן בשל חשש להתנתק מחלק מהציבור, ואצל הרבנים הנוטים יותר לצד המתון – גם מתוך חשש להצטייר כמי שממרים את פיהם של הרבנים המבוגרים והבכירים יותר שמזוהים כמעט בלעדית כחרד"לים. הדברים האלה נכונים בעיקר לרבני הקיבוץ הדתי ולחלק גדול מרבני ארגון "צהר" המשמשים כיום באופן בלתי רשמי כרבנים של הזרם המתון. נוכח הצטמצמות הזרם המרכזי הלא-מזוהה והתמעטות הנושאים שעליהם יכול כלל הציבור הדתי לשתף פעולה תעמוד גם קבוצה זאת בפני ההכרח של הבחירה.

³⁶ חיותה דויטש, "מפד"ל אחת – ציבור מפולג", **הצופה**, 17.8.2001; מובא בספרם של אשר כהן וברוך זיסר, **מהשלמה להסלמה**, עמ' 126, הוצאת שוקן 2003.

האתגר שבפני המדינה

גם אם הסדק העמוק בציבור הדתי בישראל כבר נראה לעין, עדיין לגמרי לא ברור איזה זרם יהיה זה שייתן את הטון בשנים הבאות, מה יהיה גודלן של הקבוצות שיסתעפו ולאיזה כיוונים יתפתחו.

עד היום כמעט לא נדרשו החברה הכללית בישראל ומנהיגיה להתייחס אל הציבור החרד"לי כאל ישות נפרדת והם ממשיכים לראות בדתיים קבוצה אחידה. ההתייחסות הזאת כבר אינה יעילה.

הפיצול בהנהגת המתנחלים

מן המפורסמות היא, לכל מי שעוסק מטעם הממשלה וצה"ל במגעים עם ציבור המתיישבים ביו"ש, שסיכום שמושג, לכאורה, על פינוי או הזזה של מאחזים לא-חוקיים עם המנהיגות המוכרת של מועצת יש"ע, לא יכובד בשטח על ידי תושבי המאחזים. אלה כבר הפסיקו להכיר במועצה כמי שפועלת מטעמם ועבורם, ויש להם מנהיגות רבנית משלהם.³⁷ מנהיגים חרד"לים אלה ממעטים לבוא בדברים עם נציגי השלטון ומאז ההתנתקות משמשת מועצת יש"ע כמתווכת בינם לבין הממשלה.

במקרה של פינוי יישובים עתידי נוסח ההתנתקות יהיה לרבנים ולמנהיגים אחרים בציבור הדתי קושי רב להידבר עם מתבצרים צעירים. עצם עובדת הימצאותם בקשר עם השלטונות ופעילותם למיתון ההתנגדות לפינוי תסמן אותם כבוגדים.³⁸ מנהיגים שירצו

³⁷ יובל בלנקובסקי, "שעת הרבנים", ידיעות אחרונות, 18.4.2006.

³⁸ ראה "דרכנו לעת הזאת", מסמך עקרונות של רבנים בציונות הדתית, ישיבת בני דוד, ותגובתו של מוטי קרפל, "אמונה משתקת", בנקודה ספטמבר 2006.

לשמור על אמינותם בעיני הדור הצעיר לא יסכימו ליטול על עצמם משימות תיווך אלא יתמכו בהתנגדות עיקשת ואלימה. כבר היום יש מבין הרבנים מי שמכשירים את הקרקע לפעילות כזאת בעתיד.

הסכמה על יחסי דת ומדינה

גם בתחומים ציבוריים אחרים, כמו יחסי דת ומדינה, כבר אין נציגות מוסמכת של הציבור הדתי. בשנים האחרונות נעשו ניסיונות אחדים לגבש אמנה חברתית על עתיד היחסים בתוך החברה היהודית בישראל וסטטוס קוו דתי חדש. גם מי שיחתמו, מצד הדתיים, על הסכמים כאלה, אם יגיעו אי-פעם לקו הגמר, סביר מאוד שלא ייצגו את כל זרמי הקהילה הדתית. באמנה כזאת נדרשים שני הצדדים לויתורים עקרוניים בעמדותיהם. הציבור החרד"לי, במיוחד בשל תקופת הטראומה הממושכת שלאחר ההתנתקות, אינו בשל כיום לויתורים.

החרדים-לאומיים בנסיגה הבאה

הקולות הנשמעים מתוך הקהילה החרד"לית בדבר חוסר הלגיטימיות של ממשלה ישראלית המבקשת לעקור יהודים משטחי ארץ ישראל, גם אם הדבר נעשה בתמיכת רוב דמוקרטי מוצק, אינם מבשרים על אפשרות הסכמה בין קהילה זו לבין כלל הציבור. שום ממשלה לא תוכל לקבל וטו של מיעוט המאיים באלימות על מהלכה המדיניים.

אבל ממשלה ישראלית וחברה ישראלית שיוותרו על הקהילה החרד"לית וידירו אותה מהשיח החברתי, יעשו טעות גדולה. מדובר בקבוצת אזרחים עם נכונות אדירה לתת ולהקריב למען מה שהם רואים כטובת עם ישראל. הקהילה יכולה לתרום רבות לשיח הציבורי, לתרבות הישראלית האותנטית ולזהותה של המדינה. לא ניתן לצפות שממשלה שתקבל החלטה על נסיגות נוספות והורדת התנחלויות תוכל להגיע על כך להסכם עם החרד"לים. אבל כדי להפחית את תחושת המצור של קבוצה זאת, אפשר לעשות מאמצים במישורים אחרים, כך שביום שאחרי העקירה הטראומטית, רבים ככל האפשר מחבריה יחוו שהם מסוגלים להישאר קשורים למדינה, למרות הכול. אם לא ייעשו מאמצים כאלה, התוצאה תהיה עוד שסע בחברה שלנו, השברירית ממילא, וקיומה של עוד קבוצה עוינת המרגישה מודרת מהחברה הישראלית כמו ערביי ישראל והחרדים.

עסקת חבילה עם החרדים-לאומיים

ממשלת שרון ניסתה להקל את כאב הפינני בהתנתקות מגוש קטיף וצפון השומרון על ידי פיצויים כספיים וסיוע בהקמת בתים חדשים. ניסיון זה לא עלה יפה, בשל כשלים בירוקרטיים ובעיקר מכיוון שחלק גדול מהמתיישבים סירבו לשתף פעולה לפני הפינוי הסופי. קשה לבוא אליהם בטענות, הם הרגישו שכל היענות תצטייר כאילו הם מוותרים על בתיהם מרצון. צריך להסיק מסקנות מכישלון מנהלת ההתנתקות, ואם בעתיד יפנו יישובים, יש לייעל את העבודה. אבל בעיקר יש להכיר בעובדה שפיצויים ובתים חדשים לא יקהו את עומק השבר שיחוו המפונים ותומכיהם.³⁹

צריך לנסות לפתוח אל לבותיהם נתיבים מכיוונים אחרים. אם ההחלטה על פינוי תהיה מגובה באמנה חברתית שתחזק את זהותה היהודית של המדינה ומוסדותיה, ובחקיקה שתגן על ערכים אלה מפני החלטות של קואליציות מזדמנות או התערבות שיפוטית של בית המשפט העליון, ייתכן שניתן יהיה לבנות בסיס להמשך קיום משותף. מהלכים כאלה יעוררו כמובן התנגדות מהצד השני של המפה הפוליטית ויגבו את המחיר שלהם. מנהיגי המדינה יצטרכו להחליט אם הם נכונים לשלם את המחיר כדי למנוע את הפיצול הזה בחברה הישראלית.

³⁹ נדב שרגאי, "נשבר להם מהמדינה", הארץ, 29.1.2007.

מקורות

ספרים

- אילן, ט' (תשמ"ט). "הקצנה דתית – נטישת עמדות עקרוניות בציונות הדתית", בתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**. הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה.
- בר"ט, י' (תשמ"ט). "אל נוכח ההקצנה", בתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**. הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה.
- גינזבורג, י' (תשס"א). **טיפול שורש, דעת תורה – קובץ גילויי דעת בנושאים אקטואליים**. הוצאת גל עיני.
- גרינברג, י' (1999). **כמעט כלה**. הוצאת ידיעות אחרונות.
- כהן, א' וב' זיסר (2003). **מהשלמה להסלמה**, הוצאת שוקן.
- מאיר, י' וס' רהב-מאיר (2006). **ימים כתומים, ההתנתקות – החשבון והנפש**, הוצאת ידיעות אחרונות – ספרי חמד.
- נוראל, א' (תשמ"ט). "החרדיזציה של הציונות הדתית", בתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**. הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה.
- ניר, א' (2006). **מהווה ועד כאן – הוגים ישראלים כותבים על הודו והיהדות שלהם**, הוצאת ראובן מס.
- שילה, ד' (תשמ"ט). "המזרחי ועולם השיבות", בתוך: **הציונות הדתית בתמורות הזמן**. הוצאת הקיבוץ הדתי – נאמני תורה ועבודה.
- שלג, י' (2000). **הדתיים החדשים**, הוצאת כתר.

עיתונים וכתבי עת

- אלבוים, ד' (13.6.1997). "לדבר עם עצמך, לדבר עם אלוהים", **ידיעות אחרונות**.
- אריאל, י' (נובמבר 2004). "ההתנתקות הרוחנית כבר כאן", **ארץ אחרת**.

בלנקובסקי, י' (18.4.2006). "שעת הרבנים", **ידיעות אחרונות**.
 בר אילן, ש' (פברואר 2005). "העקירה היא פשע מלחמה", **נקודה**.
 ברנע, נ' (4.12.95). "עגלת הזהב", **ידיעות אחרונות**.
 ברנע, נ' (19.6.98). "תפוס ככל יכולתך", **ידיעות אחרונות**.
 דודקביץ, ד' (ינואר 2006). "הזירה האמיתית איננה בבחירות", **נקודה**.
 דויטש, ח' (17.8.2001). "מפד"ל אחת – ציבור מפולג", **הצופה**.
 ויס, ה' (נובמבר 2006). "לא מאמין לשירה הזו", **נקודה**.
 יהושע י' וח' לוינסון (3.2.2006). "צה"ל נסוג מיצהר", **ידיעות אחרונות**.
 כ"ץ, ט' (נובמבר 2006). "לדרכו של אמן אמוני", **נקודה**.
 כהן, א' (נובמבר 2006). "הרנסנס שלנר", **נקודה**.
 ליכטנשטיין, א' (תשמ"ו). "זאת תורת ההסדר", **תחומין ז'**.
 מוראלי, ש' וי' (נובמבר 2006). "מתרבות של בדיעבד לתרבות של לכתחילה", **נקודה**.
 מלמד, א' (5.5.06). "שירות לאומי, השכלה ונישואין", **בשבע**.
 פנחס-כהן, ח' (נובמבר 2006). "שפה של אש, של בכי וטירוף", **נקודה**.
 פפר, א' (3.2.2006). "באהבה כבר הפסדנו. גמרנו עם זה", **מקור ראשון**.
 פפר, א' (דצמבר 2004). "ישיבת מרכז", **כותרת**.
 קוסמן, א' (נובמבר 2006). "הגל התם", **נקודה**.
 קניאל, ש' (יולי 2005). "יש אידיאולוגיה למלחמת אחים", **נקודה**.
 קרפל, מ' (אוגוסט 2006). "נלחמים עכשיו, מסרבים אחר כך", **נקודה**.
 קרפל, מ' (ספטמבר 2006). "אמונה משתקת", תגובה על מסמך העקרונות "דרכנו לעת הזאת", **נקודה**.
 רייכנר, א' (נובמבר 2006). "בלבנו אש", **נקודה**.
 רפפורט, מ' (15.7.2005). "גדוד מתנגדי ההתנתקות", **הארץ**.
 שרגאי, נ' (1.2.2006). "'חיבוקים לא יהיו' אמרו במאחז", **הארץ**.
 שרגאי, נ' (29.1.2007). "נשבר להם מהמדינה", **הארץ**.

מסמכים

דרכנו לעת הזאת, (ח' סיון תשס"ו). מסמך עקרונות של רבנים בציונות הדתית, ישיבת בני דוד.
 קריאת רבני הציונות הדתית לבוא ולהשתתף בעצרת זעקה ותפילה, (כ"ה בשבט, תשנ"ט). כרוז.

kipa.co.il

moreshet.co.il

yeshiva.org.il

דורון, ש' (26.4.2007). "גרעיני ציונות": <http://www.nrg.co.il/online/11/ART1/573/752.html>

<http://www.nrg.co.il/online/15/ART1/451/601.html>:

לוי, י' (19.7.2006). "הודו לה' כי טוב", ריאיון עם אלחנן ניר, מחבר הספר **מהודו ועד כאן – הוגים ישראלים כותבים על הודו והיהדות שלהם**.